

Promicanje multikulturalnosti u nastavi Likovne umjetnosti

Duvnjak, Mateo

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:888824>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-05**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za povijest umjetnosti

Diplomski rad

PROMICANJE MULTIKULTURALNOSTI U NASTAVI LIKOVNE
UMJETNOSTI

Mateo Duvnjak

Mentor: dr. sc. Jasmina Nestić, docent

ZAGREB, 2021.

Temeljna dokumentacijska kartica

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti
Diplomski studij

Diplomski rad

PROMICANJE MULTIKULTURALNOSTI U NASTAVI LIKOVNE UMJETNOSTI

Promotion of multiculturalism in Visual Arts teaching

Mateo Duvnjak

Prvi dio ovoga rada bavi se teorijskim određenjem pojmova kulture, Drugih, kulturnog pluralizma, multikulturalizma, interkulturalizma i interkulturalnog obrazovanja. Posebna je pozornost posvećena interkulturalnom obrazovanju, njegovom razvoju u svijetu i u Hrvatskoj, njegovim ciljevima, programima, zadacima, metodama i pristupima. Drugi dio rada je istraživačkog karaktera i u njemu je analizirana multikulturalnost *Nastavnog plana i programa* (1994.), *Nacionalnog okvirnog kurikulumu* (2011.) te *Kurikuluma nastavnog predmeta Likovna kultura za osnovne škole i Likovna umjetnost za gimnazije* (2019.). Također, analizirana je multikulturalnost 16 srednjoškolskih udžbenika Likovne umjetnosti. Zapisana su sva izvaneuropska djela iz svih udžbenika i rezultati su pregledno izloženi u tablicama te međusobno uspoređeni.

Ključne riječi: interkulturalizam, interkulturalno obrazovanje, kultura, kulturni pluralizam, kurikulum, Likovna umjetnost, multikulturalizam, multikulturalnost, nastavni plan i program, udžbenici Likovne umjetnosti

Rad je pohranjen u: knjižnici Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Rad sadrži: 53 stranice. Izvornik je na hrvatskom jeziku.

Ključne riječi: navedene abecednim redom

Mentor: doc. dr. sc. Jasmina Nestić, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Ocjenjivači: doc. dr. sc. Josipa Alviž, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu; prof. dr. sc. Frano Dulibić, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu; doc. dr. sc. Jasmina Nestić, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Datum prijave rada: 21. siječnja 2019.

Datum predaje rada: 22. siječnja 2021.

Datum obrane rada: _____

Ocjena: _____

Ja, Mateo Duvnjak, diplomant na Odsjeku za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, izjavljujem da je diplomski rad pod nazivom Promicanje multikulturalnosti u nastavi likovne umjetnosti rezultat mog istraživanja i u potpunosti samostalno napisan. Također izjavljujem da niti jedan dio diplomskoga rada nije izravno preuzet iz nenavedene literature ili napisan na nedozvoljen način, te da se tekst u potpunosti temelji na literaturi kako je navedeno u bilješkama, uz poštivanje etičkih standarda u citiranju i korištenju izvora.

U Zagrebu, 22. siječnja 2021.

Vlastoručni potpis

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Kultura – definicije i značenja	2
2. 1. Značenja kulture	3
2. 2. Kultura i Drugi	4
3. Kulturni pluralizam, multikulturalizam, interkulturalizam – određenje pojmova.....	6
3. 1. Kulturni pluralizam	7
3. 2. Multikulturalizam.....	8
3. 3. Interkulturalizam	10
4. Interkulturalno obrazovanje	12
4. 1. Razvoj interkulturalnog obrazovanja	12
4. 2. Ciljevi, načela, programi i zadaci interkulturalnog obrazovanja	13
4. 3. Interkulturalno obrazovanje u Hrvatskoj.....	14
4. 4. Metode i pristupi interkulturalnom obrazovanju.....	15
4. 5. Problemi u provedbi interkulturalnog obrazovanja.....	17
5. Analiza multikulturalnosti u važnim obrazovnim dokumentima.....	18
5. 1. Analiza poticanja multikulturalnosti u <i>Nastavnom planu i programu</i> (1994.)	19
5. 2. Analiza poticanja multikulturalnosti u <i>Nacionalnom okvirnom kurikulumu</i> (2011.).....	21
5. 3. Analiza poticanja multikulturalnosti u <i>Kurikulumu nastavnog predmeta Likovna kultura za osnovne škole i Likovna umjetnost za gimnazije</i> (2019.).....	23
6. Analiza multikulturalnosti udžbenika iz predmeta Likovna umjetnost	25
6. 1. Analiza udžbenika <i>Likovna umjetnost 1</i> (Jadranka Damjanov)	26
6. 2. Analiza udžbenika <i>Likovna umjetnost 2</i> (Jadranka Damjanov)	27
6. 3. Analiza udžbenika <i>Likovna umjetnost 3</i> (Jadranka Damjanov)	29
6. 4. Analiza udžbenika <i>Likovna umjetnost 4</i> (Jadranka Damjanov)	30
6. 5. Analiza udžbenika <i>Likovni govor</i> (Radovan Ivančević)	31
6. 6. Analiza udžbenika <i>Stilovi, razdoblja, život 1</i> (Radovan Ivančević)	32
6. 7. Analiza udžbenika <i>Likovna umjetnost 1</i> (Natalija Stipetić Ćus, Zrinka Jurić Arnedovski, Blanka Petrincec Fulir, Elen Zubek).....	34
6. 8. Analiza udžbenika <i>Likovna umjetnost 2</i> (Natalija Stipetić Ćus, Zrinka Jurić Arnedovski, Blanka Petrincec Fulir, Elen Zubek).....	35
6. 9. Analiza udžbenika <i>Likovna umjetnost 4</i> (Natalija Stipetić Ćus, Zrinka Jurić Arnedovski, Blanka Petrincec Fulir, Elen Zubek).....	37
6. 10. Analiza udžbenika <i>Likovna umjetnost 1</i> (Gordana Košćec Bousfield, Jasna Salamon, Mirjana Vučković)	38
6. 11. Analiza udžbenika <i>Likovna umjetnost 2</i> (Jasna Salamon, Mirjana Vučković, Vesna Mišljenović)	40

6. 12. Analiza udžbenika <i>Likovna umjetnost 3</i> (Jasna Salamon, Vesna Mišljenović, Mirjana Vučković).....	41
6. 13. Analiza udžbenika <i>Umjetnost i čovjek</i> (Blanka Petrincec Fulir, Natalija Stipetić Ćus) ...	43
6. 14. Udžbenici bez likovnih primjera izvaneuropske umjetnosti	45
6. 15. Rezultati analize	45
7. Zaključak.....	47
8. Popis literature	49
9. Summary	53

1. Uvod

Obrazovanje mladih je temelj svakog modernog društva jer pomoću njega se usmjeravaju i oblikuju njegovi budući nosioci, njihovi životni svjetonazori, uvjerenja i stavovi. Kako bismo mladim osobama pružili kvalitetno obrazovanje, ono mora pratiti i prilagođavati se novim standardima i zahtjevima koje donosi današnje doba obilježeno globalizacijom, migracijama stanovništva te razvojem interneta zbog kojeg pristup znanju, informacijama i činjenicama nikada u povijesti nije bio brži i jednostavniji. Također, zbog velike otvorenosti granica unutar Europske unije, ali i cijeloga svijeta, velik broj mladih tijekom srednje škole i fakulteta, uz pomoć stipendija i programa obrazovanja, ima priliku živjeti unutar neke druge kulture. Zbog navedenih razloga, koji nisu bili izraženi u tolikoj mjeri prije deset ili dvadeset godina, mladim osobama su, u današnje doba, druge kulture bliže i dostupnije nego ikada prije. Samim time, svijest mladih ljudi o drugim društvima, zemljama i kulturama puno je veća nego prije te bi se ta činjenica trebala ozbiljno razmatrati pri formiranju sadržaja i metoda obrazovanja koje su namijenjene današnjim mladim osobama. S druge strane, nikada veća svijest o postojanju drugih kultura često rezultira predrasudama, nerazumijevanjem, rasizmom i netrpeljivošću prema njima. Upravo ta razvijena svijest o postojanju drugih, koja se može reflektirati pozitivno ili negativno kod mladih osoba, glavni je razlog zašto smatram da je upravo danas nužno promicati multikulturalne vrijednosti u odgoju i obrazovanju. Naime, ako mladim osobama omogućimo kvalitetno multikulturalno obrazovanje, tada imamo šansu razbiti njihove predrasude prema drugima te im omogućiti da postanu otvorene i tolerantne osobe koje su sposobne poštivati, razumjeti i vrednovati druga društva i kulture.

U temelju multikulturalnosti je svijest o drugim kulturama te će stoga uvodna poglavlja ovog diplomskoga rada biti posvećena kulturi, njenim značenjima te odnosu prema drugima. Također, u uvodnom dijelu rada pokušao sam objasniti razlike između pojmova *multikulturalizma*, *interkulturalizma* i *kulturnog pluralizma*. Naime, kako bismo mogli oblikovati kvalitetna promišljanja o promicanju multikulturalnosti u obrazovanju, nužno je razlikovati spomenute pojmove. Nadalje, uvodni dio ovog rada bit će posvećen *interkulturalnom obrazovanju*, njegovom razvoju u svijetu i Hrvatskoj, njegovim ciljevima, programima, zadacima te metodama i pristupima kojima se ono može promicati. Središnji dio rada bit će posvećen analizi poticanja multikulturalnosti *Nastavnog plana i programa za Likovnu umjetnost* (1994.), *Nacionalnog okvirnog kurikulumu za predškolski odgoj i obrazovanje te opće obvezno i srednjoškolsko obrazovanje* (2011.), *Kurikulumu za nastavni predmet Likovna kultura za osnovne škole i Likovna*

umjetnost za gimnazije u Republici Hrvatskoj (2019.) te analizi 16 udžbenika *Likovne umjetnosti* koji su pisani prema njima. U analizi će se istražiti zastupljenost izvaneuropskih umjetnosti u navedenim dokumentima i udžbenicima. Važno je napomenuti da u analizu nije uvrštena umjetnost SAD-a i Kanade, jer ona poput europske umjetnosti pripada korpusu zapadne umjetnosti koja je većinski zastupljena u svim udžbenicima. Dakle, pojam *izvaneuropske umjetnosti* u ovome se radu odnosi na sve države koje geografski ne pripadaju Europi, osim SAD-a i Kanade. Cilj ovog istraživanja bio je spoznati u kolikoj mjeri navedeni nastavni planovi, kurikulumi i udžbenici posvećuju pažnju multikulturalnim sadržajima.

2. Kultura – definicije i značenja

Pojam *kulture* nemoguće je jednoznačno definirati zbog toga što postoji mnoštvo njegovih formulacija, a sam pojam jedan je od onih s najširim značenjem u društvenim znanostima. Sama riječ *kultura* potječe od lat. riječi *cultus* (prema lat. *colere*), koja se može odnositi na uzgoj, obrađivanje zemlje, štovanje, kultiviranje, kreiranje ili bavljenje određenim aktivnostima.¹ Najpoznatiji rimski govornik Marko Tulije Ciceron (Arpin, 106. pr. Kr. – Formia, 43. pr. Kr.) koristio je sintagmu *cultura animi* koja je označavala kultiviranje uma filozofijom.² Tijekom srednjeg vijeka pojam se povezivao s pročišćenjem duha i vjerom, a od doba renesanse se počeo koristiti u svim svjetskim jezicima, nakon što ga je engleski filozof Francis Bacon (London, 1561. – Highgate, 1626.) spomenuo u svome djelu *De Dignitate at Agumentis Scenarium* (London, 1624.).³ U razdoblju klasicizma pojmom kulture bavio se njemački književnik Johann Gottfried Herder (Mohrungen, 1744. – Weimar, 1803.) koji u kulturu ubraja jezik, umjetnost, politiku, mišljenje, norme ponašanja, sportske aktivnosti, znanost i alate za rad.⁴ Krajem 19. stoljeća nastala je *kulturna antropologija*, nova znanstvena disciplina koja se bavi proučavanjem kulturnih različitosti zapadne civilizacije, čiji je osnivač Edward Burnett Tylor (London, 1832. – Wellington, 1917.). Prema Tyloru, kako zapisuje Dave Hill, »kultura je složena cjelina koja uključuje znanja, vjerovanja, umjetnost, moral, pravo, običaje i svaku drugu sposobnost ili naviku koju čovjek stječe kao član društvene zajednice.«⁵ U suvremenoj znanosti najčešće se koristi definicija Ralpa

¹ Usp. Marija Sablić, *Interkulturalizam u nastavi*, Zagreb: Naklada Ljevak, 2014., str. 65.

² Usp. Nadežda Čačinović, *Kultura i civilizacija: što nas čini ljudima ili o procesu proizvodnje značenja i njegovim granicama*, Zagreb: Školska knjiga, 2012., str. 243.

³ Mišljenje Pije Arkenhilde navedeno prema: Amzi Zimberi, *Slobodno vrijeme kao čimbenik interkulturalnog odgoja*, doktorska disertacija, Zagreb: Odsjek za pedagogiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1998., str. 67.

⁴ Isto.

⁵ Dave Hill prema: Marija Sablić, *Interkulturalizam u nastavi*, 2014., str. 67.

Lintona (Philadelphia, 1893. – New Haven, 1953.) za kojeg je kultura način života te skup ideja i navika pripadnika određenog društva koje oni zajedno prenose iz generacije u generaciju.⁶

2. 1. Značenja kulture

Mnogoznačnost pojma *kulture* pojavljuje se zato jer se ne posvećuje dovoljno pažnje činjenici da značenje toga pojma nalazimo u tri odvojena teorijska diskursa. Naime, u svakom teorijskom diskursu *kultura* ima različito značenje.⁷ Prema Vjeranu Katunariću, postoje tri temeljna značenja ili *tri lica kulture*: prosvjetiteljsko, nacionalno i interkulturalno.⁸ U prosvjetiteljskom značenju kultura se izjednačava s civiliziranošću te finim manirima i intelektualnim dostignućima: »Takvo značenje ujedno je najbliže zdravorazumskom poimanju kulture. Biti kulturalan znači biti naobražen, imati "fine manire" u ponašanju, biti samozatajan i "kultiviran", što se podudara s najstarijim značenjem riječi "civilizacija" u Francuskoj i Velikoj Britaniji (Braudel, 1990; Elias, 1976; Bertingand van de Braak, 1990). Dakle, "kulturalan" znači "civiliziran". Takvo shvaćanje je elitističko i ekskluzivno, budući da manire europske aristokracije uzima kao uzor kulture i civiliziranosti.«⁹ U prosvjetiteljskom značenju, kultura se shvaća kao hijerarhijski koncept u kojem je na vrhu hijerarhije sve ono što je sofisticirano i kulturno, a na dnu ono što je sirovo, divlje, nekulturno i manje vrijedno. U ovom značenju postoji kulturni, odnosno civilizacijski ideal koji se teži doseći na jednoj općoj i univerzalnoj hijerarhiji koja je ista za sve kulture i narode. Prema ovome shvaćanju, narodi i pojedinci se mogu odrediti kao više ili manje kulturni.¹⁰

U nacionalnom značenju, kulturu čine obilježja jednog naroda koji se kroz ta obilježja razlikuje od drugih naroda. U njih ulaze »vjerovanja, običaji, jezik, povijesno pamćenje, identitet i uopće način života određene skupine ljudi: naroda, društvenih klasa, profesija, dobnih granica itd.«¹¹ U ovom značenju, na kulturu se gleda kao na razlikovni koncept pomoću kojeg se mogu objasniti razlike među pojedinim društvenim grupama i narodima. Za razliku od prosvjetiteljskog značenja, ovdje ne postoji univerzalna hijerarhija po kojoj bi se kulture dijelile na civiliziranije i zaostale. Ovo značenje kulture tipično je za sociologiju i antropologiju. Naime, kultura je, u

⁶ Mišljenje Michaela Haralambosa navedeno prema: Marija Sablić, *Interkulturalizam u nastavi*, 2014., str. 66.

⁷ Mišljenje Zygmunta Baumana i Vjerana Katunarića prema: Saša Puzić, *Interkulturalizam u posttradicionalnom društvu*, magistarski rad, Zagreb: Odsjek za sociologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2003., str. 42.

⁸ Vjeran Katunarić: *Lica kulture*, Zagreb: Antibarbarus, 2007., str. 147.

⁹ Vjeran Katunarić, »Tri lica kulture«, u: *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, Vol. 5, No. 5. – 6. (25–26), 1996., str. 837.

¹⁰ Usp. Saša Puzić, *Interkulturalizam u posttradicionalnom društvu*, Zagreb: 2003., str. 42.

¹¹ Vjeran Katunarić: *Lica kulture*, 2007., str. 161.

socioantropološkom tumačenju, zajednica značenja u kojoj se značenja međusobno razlikuju jedna od drugih.¹²

U osnovi interkulturalnog značenja, koje nastaje 70-ih godina 20. stoljeća, nalazi se relativizam na temelju kojeg se priznaje jednaka vrijednost različitim kulturama. Prema Katunariću, u ovom značenju riječ je o »kompromisu između prosvjetiteljstva i nacionalnih kultura, ovog puta na osnovi određenog relativizma.«¹³ Interkulturalno značenje pokušava na određen način pomiriti prvo i drugo značenje, odnosno hijerarhijski i razlikovni koncept. U njemu se kulturi daje univerzalno obilježje kojim se ona razlikuje od ostalog prirodnog svijeta. Naime, u interkulturalnom značenju, kultura označava ljudsku sposobnost za uspostavljanjem uzajamnosti, komunikacije i interakcije koristeći energiju za strukturiranje svijeta u kojem živi.¹⁴ Katunarić tvrdi da se u sva tri lica kulture značenje može vrlo brzo promijeniti i prilagoditi vojno-političkom i ekonomskom kontekstu korporacije ili države za koju se veže.¹⁵

Kultura s vremenom poprima sve šire značenje i iz nje se izvode novi pojmovi poput *kulturnog pluralizma, multikulturalizma, interkulturalizma, globalne kulture, kontra kulture, pop kulture, mainstream kulture, nogometne kulture* ili *kulture pušenja*. Također, pojam se širi čak i na područje medicine i biologije kroz izraze *kultura stanica* ili *mikrokultura* koji se odnose na život mikroorganizama. Ono što se može okarakterizirati kao zajedničko obilježje svim navedenim pojmovima je njihovo referiranje na odnose, veze i relacije među ljudima, stvarima, pojavama i ostalim živim bićima u svijetu.¹⁶

2. 2. Kultura i Drugi

Kada uspostavljamo odnose, uvijek to činimo s nekim identitetom različitim od našeg osobnog. Identitet koji je suprotan našem identitetu je identitet *Drugog* (eng. *Other*). Pojam *Drugog* je proizvod socijalne konstrukcije koji se u socijalno-kulturnim odnosima pojavljuje s obzirom na kulturu i prostornu udaljenost.¹⁷ Također, pojam *Drugi* se može odnositi na onoga tko se po brojčanom redu nalazi iza prvog te se u društvenim odnosima manifestira kao onaj koji se protivi prvome, kao neprijatelj ili protivnik. Najjednostavnije rečeno, *Drugi* se određuje kao

¹² Usp. Saša Puzić, *Interkulturalizam u posttradicionalnom društvu*, 2003., str. 43.

¹³ Vjeran Katunarić, »Tri lica kulture«, 1996., str. 847.

¹⁴ Usp. Saša Puzić, *Interkulturalizam u posttradicionalnom društvu*, 2003., str., 43.–44.

¹⁵ Usp. Vjeran Katunarić, »Tri lica kulture«, 1996., str. 831.

¹⁶ Usp. Dianne Rocheleau, Padini Nirmal, »Culture«, u: Joni Adamson, William A. Gleason, David N. Pellow, *Keywords for Environmental Studies*, NYU Press, 2016., str. 50.

¹⁷ Usp. Anđelko Milardović, *Stranac i društvo: fenomenologija stranca i ksenofobije*, Zagreb: Pan liber, 2013., str. 155.

drugačiji ili kao vanjski identitet.¹⁸ Njemački lingvist Winfried North tvrdi: »Kultura drugih biva ili druga kultura ljudi među nama koje se ne prima i izdvojeni su jer se suprotstavljaju našoj vlastitoj kulturi, ili je to kultura drugih u tuđini, onkraj granica naše kulture, a njih se tad u njihovoj drugovrsnosti ili jednako tako prezire ili im se, pak, iskazuje i divljenje.«¹⁹

Pojmu *Drugih* kroz povijest se pristupalo i promišljalo ga na različite načine. U antičkim filozofskim razmišljanjima *Drugi* nisu imali velik značaj, što je vidljivo iz Platonove i Aristotelove etike. Naime, Platonova etika je teorijski zasnovana i ne bavi se materijalnim svijetom, već svijetom ideja. Prema Josipu Osliću, *Drugi* su kod Platona zaboravljeni zato jer »ako Platonova etika ne uspijeva naći put do čovjeka kao osobe, ako ne nailazi putove do čovjekove slobode i odgovornosti, onda nije u stanju omogućiti i naći putove do *Drugoga* kao smisla i svrhe etičkog djelovanja.«²⁰ Slično poput Platona, i Aristotel ne razvija konkretniji odnos prema *Drugome* jer njegova »racionalna etika u biti ostaje etika subjektivnosti, koja gleda subjekt kao subjekt i traži njegovu vlastitu sreću, a *Drugog* kao bližnjeg ostavlja po strani.«²¹ U suprotnosti s antičkim filozofskim shvaćanjem *Drugog* stoji kršćanska srednjovjekovna etika koja prva u povijesti prihvaća *Drugog*. To prihvaćanje proizlazi iz kršćanskog nauka koji se zalaže za milosrđe i pomoć drugima u nevolji. Oslić tvrdi: »Drugi u kršćanskoj etici postaje mojim suputnikom i sugovornikom. Kršćansku etiku stoga možemo shvatiti kao etiku solidarnosti s Drugim i za Drugoga.«²² U novovjekovnoj filozofiji 18. stoljeća, Immanuel Kant (Konigsberg, 1724. – Konigsberg, 1804.) promišlja o pojmu *Drugog* i želi uspostaviti odnos s njim, no samo iz formalne dužnosti. To je pomak unazad u shvaćanju *Drugog* u odnosu na kršćansku etiku jer »na taj način može biti forma djelovanja doduše zadovoljena, ali time nisu pogođene životne situacije ljudi i nije načinjen odlučujući korak prema Drugome.«²³ Ključan i najveći korak prema *Drugome* radi francuski filozof Emmanuel Levinas (Kovno, 1906. – Pariz, 1995.) koji u svojoj etici ističe odgovornost i brigu za *Drugoga*. U njegovoj etici »Drugi postaje polazište, kriterij i svrha čovjekova djelovanja. Drugi nije nikakva apstraktna kategorija, naprotiv on je konkretan čovjek u svojoj povijesti, sadašnjosti i budućnosti. Drugi je moj bližnji kojem se radujem, čije lice prepoznajem ili rado gledam, on je moj sugovornik u kojega imam povjerenja i u kojega se mogu pouzdati.«²⁴

¹⁸ Isto, str. 153.

¹⁹ Citirano prema: Anđelko Milardović, *Stranac i društvo: fenomenologija stranca i ksenofobije*, Zagreb: Pan liber, 2013., str. 155.

²⁰ Josip Oslić, »Etika Drugoga u Emmanuela Levinasa«, u: *Bogoslovska smotra*, 71 (1), (2001.), str. 21.

²¹ Isto, str. 23.

²² Isto, str. 24.

²³ Isto, str. 26.

²⁴ Isto, str. 27.–28.

U bliskoj vezi s pojmom *Drugih* je pojam *Drugosti* (eng. *Othering*). Taj se izraz koristi u svrhu definiranja vlastitog identiteta i stigmatiziranja *Drugog*. Pojam *Drugosti* posjeduje značenje socijalnog markera pomoću kojeg označavamo *Druge* koji stoje u suprotnosti s nama. U tom procesu označavanja uspostavlja se razlika između našeg i stranog identiteta koji je predmet diskriminacije.²⁵ Često se na *Druge* gleda kroz pojednostavljen način u kojem se oni reduciraju na par obilježja te upravo zbog toga najčešće nastaju stereotipi o *Drugima*. To je veliki problem jer stereotipiziranje *Drugih* često dovodi do krivog razumijevanja ili negativnog razumijevanja. Primjerice, način na koji su američki Indijanci prezentirani djeci putem igračaka ili crtića, dovodi do njihovog stereotipiziranja.²⁶ Na taj se način određenim kulturama pripisuju negativne i pogrdne karakteristike već u ranom djetinjstvu. Kako bi se predrasude i stereotipi o *Drugima* smanjili ili nestali, uz kvalitetan i odgovoran kućni odgoj, nužno je promicati multikulturalnost u obrazovanju.

3. Kulturni pluralizam, multikulturalizam, interkulturalizam – određenje pojmova

Pojam *multikulturalizam* često se poistovjećuje s pojmovima *interkulturalizam* i *kulturni pluralizam*. Multikulturalizam se određuje kao »javna politika koja putem obrazovanja i medija promiče interes i znanje o različitim kulturama te njihovu ravnopravnost i međusobno poštovanje.«²⁷ S druge strane, interkulturalizam je »naziv za oblike znanstvenih istraživanja, izobrazbe, javnih politika prema useljenicima te poslovnih odnosa i komunikacija između tvrtki kojima se omogućuje razumijevanje i suradnja među pripadnicima različitih kultura i naroda i na taj način smanjuju ili uklanjaju predrasude i stereotipi o drugima.«²⁸ Kulturni pluralizam se odnosi na »priznavanje različitih kultura i njihove jedinstvenosti; shvaćanje kult. različitosti kao društ. bogatstva, te osnove za novi polit. okvir u kojem će se uspostaviti takvi društ. odnosi u kojima će različite kulture slobodno razvijati svoje posebne identitete, istodobno sudjelujući u jačanju

²⁵ Usp. Anđelko Milardović, *Stranac i društvo: fenomenologija stranca i ksenofobije*, Zagreb: Panliber, 2013., str. 156.

²⁶ Usp. Steven M. Leuthold, *Cross-Cultural Issues in Art. Frames for understanding*, Taylor & Francis e-Library, 2011., str. 34.

²⁷ multikulturalizam. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=42380> (posljednji put pregledano 11.1.2021.)

²⁸ interkulturalizam. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=27631> (posljednji put pregledano 11.1.2021.)

zajedničkih društvenih i kult. institucija, temeljenih na načelu jednakosti, vladavine prava, pluralizma i suradnje.«²⁹

Prema Milanu Mesiću, »ne postoji neko široko prihvaćeno značenje multikulturalizma, već naprotiv, s naglim bujanjem akademske literature i javnih rasprava vezanih uz taj pojam, čini se da još više rastu nejasnoće i nesporazumi njegova određenja. Ponekad se pojam multikulturalizma preklapa sa srodnim i, u određenoj mjeri, konkurentskim vokabularom, koji se u nekim slučajevima pokazuje gotovo međusobno zamjenljivim. Mislimo na koncepte kulturnog pluralizma, interkulturalizma ili plurikulturalizma.«³⁰ Kako bismo spremni započeli i najjednostavniju raspravu o ovim pojmovima, usprkos velikom broju njihovog tumačenja, za potrebe ovog rada trebalo bi ih u najjednostavnijim crtama objasniti i odvojiti jedne od drugih.

3. 1. Kulturni pluralizam

Kronološki gledano, prvi se u teoriji javio pojam *kulturnog pluralizma* kojeg u raspravu uvodi Horace Kallen (Bernstadt, 1882. – Palm Beach, 1974.) početkom 20. stoljeća. Naime, u svom eseju iz 1915. godine *Demokracija versus Melting Pot: studija američke nacionalnosti*, Kallen se suprotstavlja tada prevladavajućoj politici *melting pota* koja se odnosila na "stapanje", odnosno asimilaciju stanovništva iz različitih kultura na području Sjedinjenih Američkih Država.³¹ U svom eseju Kallen »naglašava da demokracija uključuje "ne eliminaciju razlika, nego njihovo usavršavanje i konzerviranje"«. ³² Nedugo zatim, 1924. godine Kallen objavljuje rad *Kultura i demokracija u Sjedinjenim Američkim Državama* u kojem po prvi puta spominje pojam *kulturnog pluralizma*. Kallen nije dublje razrađivao svoj koncept te se *kulturni pluralizam* iz njegovog tumačenja shvaća prvenstveno kao negacija *melting pota*.³³ Naime, vrijeme je pokazalo da je politika *melting pota* promašena i da se narodi ne asimiliraju, već zadržavaju svoja obilježja. Kallen svojom teorijom *kulturnog pluralizma* nudi novi pristup i na taj način postaje prethodnik američkog multikulturalizma.³⁴

²⁹ kulturni pluralizam. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=34577> (posljednji put pregledano 11.1.2021.)

³⁰ Milan Mesić, *Multikulturalizam: društveni i teorijski izazovi*, Zagreb: Školska knjiga, 2006., str. 55.

³¹ Isto, str. 29.–30.

³² Isto, str. 30.

³³ Isto.

³⁴ Isto, str. 29.

U današnjem značenju *kulturni pluralizam* se najčešće odnosi na etničku pripadnost i obilježava ga »slabljenje granica među kulturama, ali i ubrzavanje promjena unutar kultura«. ³⁵ Također, suvremeni pluralizam »podrazumijeva da se kulture – osim što dolaze u međusobni dodir – sve intenzivnije propituju, prožimaju i, konačno, refleksivno transformiraju«. ³⁶ Jedan od glavnih pokretača kulturnog pluralizma je individualizacija jer ona podrazumijeva odustajanje od tradicionalnih svjetonazora. Također, uz individualizaciju, glavni pokretači kulturnog pluralizma su migracije, povećanje stanovništva, ekonomski tokovi, demokratski poredak te masovni mediji. ³⁷

3. 2. Multikulturalizam

Multikulturalizam vuče svoje korijene još od otkrića Amerike 1492. godine, kada europski narodi počinju s kolonizacijom američkog teritorija koji je izvorno bio naseljen lokalnim indijanskim stanovništvom. Naime, kroz stoljeća su se Europljani, ali i stanovnici drugih kontinenata, u sve većim brojevima doseljavali na područje američkih kontinenta te se s vremenom stvorila situacija u kojoj na istome prostoru supostoji velik broj kultura iz svih krajeva svijeta. Tijekom 17. st. dolazi do intenzivne kolonizacije Amerike tijekom koje kolonizatori s područja Europe u velikome broju kontinuirano potiskuju i istrebljuju autohtono indijansko stanovništvo dok istovremeno brodovima dovoze robove iz Afrike kao glavnu radnu snagu. U tom prvom, velikom valu naseljavanja Amerike, kroz 17. i 18. stoljeće, pristiže većinom stanovništvo anglosaksonskog, škotskog i germanskog podrijetla (Nizozemska, Njemačka, Švedska). ³⁸ Kako bi se referirao na te kolonijaliste koji se doseljavaju iz različitih dijelova svijeta te zatim "stapaju" u novu američku naciju, John de Crevecoeur (Normandy, 1735. – Sarcelles, 1813.) uvodi 1782. godine pojam *melting pota* (eng. lonac za taljenje). U svojoj teoriji on je "stapanje" zamislio kao zapostavljanje starih vlastitih običaja i materinskog jezika radi uspješnog brisanja nacionalnih i etničkih razlika među narodima, čiji je konačni cilj uspješna integracija u američko društvo. Jednostavnije rečeno, pojam *melting pota*, označavao je uspješnu integraciju u američko društvo za koju je bilo potrebno odreći se svog kulturnog podrijetla. ³⁹ Drugi val naseljavanja, za vrijeme kojeg se popularizirala upotreba pojma *melting pota*, kreće poslije Američkog građanskog rata

³⁵ Saša Puzić, »Multikulturalizam i izazovi postradicionalne pluralizacije«, u: *Politička misao*, Vol. XLI (4), (2004.), str. 60.

³⁶ Isto.

³⁷ Mišljenje Petera L. Bergera i Thomasa Luckmanna prema: Saša Puzić, »Multikulturalizam i izazovi postradicionalne pluralizacije«, 2004., str. 61.

³⁸ Usp. Andrea Semprini, *Multikulturalizam*, Beograd: Clio, 2004. [2.izdanje; prvoizdanje 1997.], str. 20.

³⁹ Usp. Marija Sablić, *Interkulturalizam u nastavi*, 2014, str. 13.

(1861. – 1865.), kada zbog ekonomskih razloga dolazi do potrebe za novom radnom snagom i naseljavanjem. U razdoblju između 1860. i 1920. oko dvadeset pet milijuna stanovnika s područja Irske, Italije, Poljske i ostalih zemalja jugoistočne Europe naseljava SAD.⁴⁰ U tom se razdoblju teorija *melting pota* pokazala promašenom jer je većina doseljenog stanovništva zadržala svoje navike i običaje. Naime, mnogi su je tada kritizirali i optuživali da je njen primarni cilj bio širenje angloameričkog konformizma te su time poticali ideju *multikulturalizma*.⁴¹ Početkom 20. stoljeća, već spomenuti Horrace Kallen »osporava ideologiju melting-pota kao politiku angloameričkog konformizma upozoravajući na ozbiljnost psiholoških i društvenih posljedica teorije prema kojoj bi se doseljenici radi integracije u američko društvo trebali odreći svojega distinktivnog kulturnog podrijetla (Katunarić, 1994.).«⁴² U 20. stoljeću u Americi se događaju mnoge značajne povijesne promjene, a jedna od najznačajnijih je pokret iz 1960-ih godina *Civil rights*, koji se smatra jednim od glavnih pokretača suvremene teorije *multikulturalizma* zbog svojeg cilja ukidanja segregacije u državama na američkom jugu.⁴³ Odnosno, prema Milanu Mesiću, za širenje multikulturalnih ideja van uskih akademskih krugova »najvažnije je bilo to što su šezdesetih godina multikulturalizam kao svoju kulturnu koncepciju prihvatili najprije crnački vođe u SAD-u, a potom i predstavnici drugih manjina i alternativnih pokreta u SAD-u i Zapadnoj Europi (npr. ženski studiji i feministički pokret, ekološki pokret i dr.).«⁴⁴ Ipak, rađanje pojma *multikulturalizam* ne javlja se u SAD-u, već u Kanadi 1960-ih godina kada su kanadski Slaveni protestirali protiv naziva državne institucije koja je nosila ime *Kraljevska komisija o dvojezičnosti*. Naime, oni su tvrdili da je »Kanada dom više jezika i kultura, a ne samo engleske i francuske.«⁴⁵ Vrlo je vjerojatno da su upravo spomenuti kanadski Slaveni protestirajući skovali pojam *multikulturalizam*, ali moramo imati na umu da se pojam istovremeno počinje pojavljivati u mnogim knjigama i člancima koji sadrže rasprave o afričkim društvima.⁴⁶

Shvaćen u svom najsajetijem određenju, multikulturalizam se odnosi na »priznavanje činjenice kulturnoga (etničkog) pluralizma i prava različitih društvenih grupa (u prvom redu migranata) na zadržavanje svojih kulturnih specifičnosti.«⁴⁷ Postoje mnogi teoretičari multikulturalizma, a neki od najznačajnijih su Charles Taylor, Will Kymlicka, Bhikhu Parekh i Iris M. Young. Svima njima zajedničko je da »kulture nisu nepromjenjivi monoliti, a

⁴⁰ Usp. Andrea Semprini, *Multikulturalizam*, 2004., str. 21.

⁴¹ Usp. Marija Sablić, *Interkulturalizam u nastavi*, 2014, str. 13.

⁴² Vjeran Katunarić prema: Marija Sablić, *Interkulturalizam u nastavi*, 2014, str. 13

⁴³ Usp. Andrea Semprini, *Multikulturalizam*, 2004. str. 24.

⁴⁴ Citirano prema: Saša Pužić, »Multikulturalizam i izazovi posttradicionalne pluralizacije, 2004., str. 63.

⁴⁵ Milan Mesić, *Multikulturalizam: društveni i teorijski izazovi*, 2006., str. 56.

⁴⁶ Isto, str. 56.

⁴⁷ Isto, str. 67.

multikulturalizam podržava ne samo njihov suživot nego i međusobno obogaćivanje i prožimanje.«⁴⁸ Također, jedno od glavnih obilježja multikulturalizma je shvaćanje po kojem se druga kultura ne smije procjenjivati po kriterijima vlastite kulture. Ukoliko se procjenjuje prema vlastitim kriterijima, to je izraz etnocentrizma koji vlastite kriterije primjenjuje na drugim kulturama.⁴⁹ Upravo zato, zagovornici multikulturalizma idealan model društva »često uspoređuju sa „salatom“ u kojoj pojedini dijelovi ostaju prepoznatljivi i različiti dok istodobno svaki dio po sebi doprinosi nastanku dobre salate.«⁵⁰ S obzirom na zaista opširno područje teorije multikulturalizma i na mnoštvo njegovih tumačenja, nemoguće ih je sve izložiti u okviru ovog rada. Iznimno koristan izvor za daljnja promišljanja o teoriji multikulturalizma je knjiga Milana Mesića *Multikulturalizam: društveni i teorijski izazovi*, u kojoj se opširno pristupa svakoj teoriji i teoretičaru.⁵¹ Prema Mesiću, »multikulturalizam predstavlja pogled na svijet, koji ističe da su ljudska bića (i) kulturno određena, odnosno da njihova kulturna pripadnost uvelike uvjetuje njihove načine života i svjetonazore, pa ju valja "priznati" kao konstitutivni čimbenik njihovih (jednakih) ljudskih prava – čime, neizbježno dolazi u sukob s vladajućim monokulturalizmom.«⁵² Ipak, u sukobu s monokulturalizmom, multikulturalizam ponekad odnese pobjedu pa tako postoje mnogi uspješni primjeri njegove realizacije. Jedan od najpoznatijih je švicarski model u kojemu miroljubivo dijele isti teritorij čak četiri etničke skupine koje su i vjerski različite. Također, kao primjer iz davne prošlosti navodi se srednjovjekovna Španjolska za vrijeme maurske vlasti, kada su na istome području supostojali pripadnici islama, judaizma i kršćanstva.⁵³ Zanimljivo je da se među najmultikulturalnijim zemljama (prema etničkoj pripadnosti) na planetu nalaze afričke zemlje (Čad, Kamerun, Nigerija, Togo, Kongo, Kenija i druge), dok se prva s liste zapadnih zemalja (Kanada) nalazi tek na devetnaestom mjestu Greenbergove liste koja rangira države prema kulturnoj raznolikosti njihovog stanovništva.⁵⁴

3. 3. Interkulturalizam

U Europi se 1970-ih i 1980-ih godina po prvi puta javlja ideja *interkulturalizma*. Naime, upravo tada međunarodna tijela *Europska zajednica* i *Vijeće Europe* shvaćaju da će povećavanje

⁴⁸ Isto, str. 57.

⁴⁹ Usp. Saša Puzić, »Multikulturalizam i izazovi posttradicionalne pluralizacije«, 2004., str. 64.

⁵⁰ Isto.

⁵¹ Milan Mesić, *Multikulturalizam: društveni i teorijski izazovi*, 2006.

⁵² Isto, str. 70.–71.

⁵³ Lino Veljak, »Multikulturalizam nasuprot fundamentalizmu«, u: *Filozofska istraživanja*, 37 (2), (2017.), str. 222.

⁵⁴ *World population review*, <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/most-diverse-countries> (posljednji put pregledano 6.8.2020.)

broja europskih doseljenika imati velik utjecaj na sva europska društva, na njihova obilježja i vrijednosti.⁵⁵ Poučeni neuspjelim američkim primjerom *melting pota*, nije se pomišljalo na stvaranje "novih Europejaca" već se poštivala pripadnost određenom vjerskom, nacionalnom, jezičnom ili kulturnom identitetu. Na tom načelu prihvaćanja Drugih, interkulturalizam se širio kroz moderna i demokratska društva te poticao međusobni dijalog, razumijevanje i toleranciju.⁵⁶ Velik korak prema globalnom prihvaćanju interkulturalizma napravio je UNESCO svojim dokumentom iz 1974. godine, koji sadrži »posebne preporuke o odgoju za međunarodno razumijevanje, mir, ljudska prava i slobode čovjeka, posebno o pravima djeteta i mladih za odgoj i obrazovanje na materinskome jeziku.«⁵⁷ Također, *Vijeće Europe* izdalo je 2008. godine dokument *Bijela knjiga o interkulturalnom dijalogu: živjeti zajedno kao jednaki u dostojanstvu* u kojem se za interkulturalni dijalog navodi da on »podrazumijeva otvorenu i dostojnu razmjenu različitih pogleda između pojedinaca (ili skupina) s raznolikim etničkim, kulturnim, vjerskim i jezičnim pozadinama i naslijeđima, na bazi uzajamnog razumijevanja i uvažavanja.«⁵⁸

Semantička razlika između interkulturalizma i multikulturalizma vidljiva je iz njihovih prefikasa „multi“ i „inter“. Naime, »izraz "multi" (lat. *multus* – mnogo) "implicira tek istodobno postojanje više elemenata, a u danom kontekstu – više kultura", a izraz "inter" (lat. *inter* -među) "upućuje na dinamiku, prepletanje i suodnos"«.⁵⁹ Interkulturalizam se u svojem najjednostavnijem obliku može shvatiti kao koncept »koji smjera otvorenim modelima kulture, poticanju njihovih kontakata i prožimanju, a u radikalnim inačicama, čak i transkulturalizmu.«⁶⁰ Prema tome, glavna razlika između multikulturalizma i interkulturalizma je u dinamici. Također, dok multikulturalizam podrazumijeva supostojanje različitih kultura, interkulturalizam inzistira na međusobnom dijalogu i komunikaciji među pripadnicima različitih kultura. Prema Ivici Žižiću »interkulturalizam je u svojoj biti relacionalan jer se može zbivati samo među ljudima. On izlaže pojedinca izazovu odnosa s drugim posredujući mu uzvratno svijest o pripadnosti, o odnosima koji ga unose u drugi i drukčiji način življenja. Ostvareni interkulturalizam znači biti s drugima, a ne samo pored njih.«⁶¹ Često se pojmovi *interkulturalizam* i *multikulturalizam* koriste kao sinonimi.

⁵⁵ Usp. Marija Sablić, *Interkulturalizam u nastavi*, 2014., str. 15.

⁵⁶ Vlatko Previšić, »Multi- i interkulturalizam kao odgojni pluralizam«, u: *Pluralizam u odgoju i školstvu*, (ur.) Milan Matijević, Marko Pranjić, Vlatko Previšić, Zagreb: Katehetski salezijanski centar, 1994., str. 19.

⁵⁷ Marija Sablić, *Interkulturalizam u nastavi*, 2014., str. 17.

⁵⁸ Ranka Jeknić, »Multikulturalizam, interkulturalizam i interkulturalni dijalog u kontekstu europskih integracija«, u: *Zbornik radova: II Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina i euroatlantske integracije - Trenutni izazovi i perspektive*, Godina 2/ Broj 2, Tom II, (Bihać, Bosna i Hercegovina, 7. - 8. 05. 2014), Bihać: Pravni fakultet Univerziteta u Bihaću, Centar za društvena istraživanja Internacionalnog Burč univerziteta, 2014., str. 1048.-1049.

⁵⁹ Isto, str. 1040.

⁶⁰ Usp. Milan Mesić, *Multikulturalizam: društveni i teorijski izazovi*, 2006., str. 67.

⁶¹ Citirano prema: Marino Ninčević, »Interkulturalizam u odgoju i obrazovanju: Drugi kao polazište«, u: *Nova prisutnost* 7 (1),(2009.), str. 63.

Naime, *interkulturalizam* je pojam koji češće koriste europski autori, dok se za izraz *multikulturalizam* odlučuju autori engleskog govornog područja.⁶² Interkulturalizam se može poticati kroz obrazovanje pomoću povećanja i širenja multikulturalnog sadržaja te nastavnih metoda poučavanja koje ne isključuju Druge i njihove perspektive.

4. Interkulturalno obrazovanje

Pojava interkulturalnog obrazovanja vezana je uz probleme prilagodbe s kojima se susretala useljenička populacija u Europi. Naime, primijećeno je da druga i treća generacija migranata rođenih u Europi usvaja "identitet otpora" koji se suprotstavlja dominantnoj kulturi unutar koje odrastaju. Zbog tog razloga bilo je potrebno napraviti nešto kako bi se taj proces zaustavio i kako bi se identitet migranata izgrađivao kao dio kulturne matice, a ne u suprotnosti s njim.⁶³ Pokušavajući pronaći rješenje za taj problem, grupa *Savjeta za kulturu Vijeća Europe* predložila je 1975. godine koncept multikulturalizma kojim bi se pristupilo problemu migrantskog obrazovanja. Taj prijedlog je uvažen i usvojen 1983. godine *Dublinskom rezolucijom* i 1984. godine *Ministarskom preporukom o školovanju nastavnika*. Time je *Vijeće Europe* i službeno uvelo koncept multikulturalizma u svoju obrazovnu politiku.⁶⁴

4. 1. Razvoj interkulturalnog obrazovanja

Razvoj interkulturalnog odgoja i obrazovanja može se povijesno pratiti u tri faze. Prva faza javlja se između 1970-ih i 1980-ih te je u njoj fokus bio na obrazovanju djece migranata u zapadnoeuropskim zemljama. Obilježja ove faze su eksperimentalni razredi, kompenzacijski i integracijski programi za useljeničku djecu te pokušaji utemeljenja interkulturalnog obrazovanja.⁶⁵ Prva faza dijeli se na dvije etape. U prvoj od njih, 1970-ih godina, pokrenut je program "eksperimentalnih razreda" koji je bio fokusiran na obrazovanje djece migranata. S vremenom se ustanovilo da taj pristup ima negativne posljedice i dovodi u nekim slučajevima do još jače segregacije te se sredinom 1980-ih godina (druga etapa) uvodi interkulturalno obrazovanje za sve učenike, bez obzira radi li se o djeci migranata ili o domaćem stanovništvu.⁶⁶ Druga faza počinje

⁶² Usp. Marija Sablić, *Interkulturalizam u nastavi*, 2014., str. 20.

⁶³ Usp. Saša Puzić, *Interkulturalizam u posttradicionalnom društvu*, 2003., str. 50.

⁶⁴ Isto, str. 51.

⁶⁵ Mišljenje Nevena Hrvatića prema: Marija Sablić, *Interkulturalizam u nastavi*, 2014., str. 92.

⁶⁶ Usp. Saša Puzić, *Interkulturalizam u posttradicionalnom društvu*, 2003., str. 51.

1990-ih te je u njoj fokus na interkulturalnom obrazovanju i rješavanju problematike prava manjinskih zajednica nakon političkih promjena u zemljama središnje i istočne Europe. Njena su obilježja problematika kulturnih prava, kulturnih zajednica te pitanje Roma (jezik i kultura kojima prijete iščezavanje). Treća faza počinje nakon 2000. godine te je u njoj fokus na interkulturalnom obrazovanju i "učenju življenja zajedno" kroz pripremu djece, mladih i odraslih za zajednički suživot u multikulturalnim društvima. Obilježje treće faze je isticanje heterogenosti modernih društava kao prilike za učenje.⁶⁷

4. 2. Ciljevi, načela, programi i zadaci interkulturalnog obrazovanja

Glavni cilj interkulturalnog obrazovanja je omogućiti svim učenicima i učenicama kvalitetno obrazovanje i to na način da njihove razlike budu temelj njihove autentičnosti i svrha odgojno-obrazovnog procesa. Također, ono je usmjereno na promicanje različitosti i analizu opresivnih društvenih odnosa.⁶⁸ Postoji mnogo teoretičara interkulturalnog obrazovanja, a jedan od njih je i David Coulby koji tvrdi da je svako dobro obrazovanje interkulturalno.⁶⁹ Sonia Nieto interkulturalno obrazovanje određuje »kao filozofiju, pogled na svijet, otvoreni proces koji uključuje odnose među ljudima i propitivanje razlika među složenim sustavima socijalnih predodžbi i uvjerenja.«⁷⁰ Paul C. Gorski iznosi pet načela multikulturalnog obrazovanja: »Multikulturalno obrazovanje je "politički pokret i proces" koji nastoji osigurati socijalnu pravdu; multikulturalno obrazovanje je "osiguranje društvene pravde kroz institucije" i može se ostvariti jedino školskom reformom; multikulturalno obrazovanje "zahtijeva sveobuhvatnu školsku reformu" i kritičku analizu sustava moći i privilegija; multikulturalno obrazovanje "uklanja nejednakost" u obrazovanju; multikulturalno obrazovanje je dobro "obrazovanje za sve učenike".«⁷¹

J. A. Banks podijelio je programe interkulturalnog obrazovanja u tri skupine: *programi usmjereni na sadržaj*, *programi usmjereni na učenika* i *društveno usmjereni programi*. *Programi usmjereni na sadržaj* temelje se na antropološkim istraživanjima nezapadnih kultura. Oni teže promjeni načela kulturne multiperspektivnosti u školama. *Programi usmjereni na učenike* pomažu

⁶⁷ Mišljenje Nevena Hrvatića prema: Marija Sablić, *Interkulturalizam u nastavi*, 2014., str. 92.

⁶⁸ Usp. Marija Bartulović, Barbara Kušević, *Što je interkulturalno obrazovanje? Priručnik za nastavnike i druge znatiželjnike*, Zagreb: Centar za mirovne studije, 2016., str. 8.

⁶⁹ Isto, str. 10.

⁷⁰ Citirano prema: Marija Bartulović, Barbara Kušević, *Što je interkulturalno obrazovanje?*, 2016., str. 10. – 11.

⁷¹ Citirano prema: Marija Sablić, *Interkulturalizam u nastavi*, 2014., str. 36.

učenicima koji su pripadnici manjina da poboljšaju svoj školski uspjeh. Oni se provode kombiniranjem nastave na jeziku dominantne skupine i materinskom jeziku. *Društveno usmjereni programi* kod učenika razvijaju sposobnosti društvenog djelovanja, sudjelovanja u odlučivanju, timski rad i kritičko mišljenje. Oni se u nastavi posvećuju društvenim problemima i mogućnostima te načinima njihovog rješavanja.⁷² Iako se teoretičari ne slažu oko svih odrednica interkulturalnog obrazovanja, ipak postoje tri konkretne koje su zajedničke svim tumačenjima: »Shvaćanje dijaloga kao fundamentalne komponente obrazovanja; shvaćanje skrivenoga kurikuluma kao integralnoga dijela obrazovnoga procesa; zahtjev za dubljim razumijevanjem kulture i identiteta učenica, koje se ne zaustavlja na površnome shvaćanju različitosti utemeljenome na vanjskim, vidljivim obilježjima (poput boje kože).«⁷³

4. 3. Interkulturalno obrazovanje u Hrvatskoj

Interkulturalno obrazovanje u Hrvatskoj svoje korijene vuče još iz doba Jugoslavije. Naime, polovicom 1980-ih godina *Vijeće Europe* službeno uvodi koncept multikulturalizma u obrazovnu politiku i to kroz projekt sociologa Louisa Porchera (Parthenay, 1940. – 2014.). Taj projekt, koji je osposobljavao nastavnike za rad s migrantskom djecom, primjenjivao se u Jugoslaviji. Prema Vlatku Previšiću, zbog specifičnog društvenog uređenja i kulture bivše države, ideji interkulturalizma pružan je svojevrstan otpor: »U bivšoj Jugoslaviji dominantna ideja međunarodne suradnje svodila se na internacionalizaciju i unutarnje „bratstvo i jedinstvo“ koje je pružalo „tihi otpor“ interkulturalizmu kao „metodi asimilacije“ djece radnika migranata, čemu je, eto, trebalo pružiti manje ili više vidljiv otpor. Zbog toga multi- i interkulturalizam nisu bile teme koje bi se ozbiljnije znanstveno i stručno istraživale i tretirale. Pluralne i demokratske ideje teško su prodirale u prostore iza „željezne zavjese“ i jednogumni ideološki sustav.«⁷⁴ U Hrvatskoj se interkulturalizam počeo razvijati početkom 1990-ih, paralelno sa osamostaljenjem. Međutim, zbog ratnih događanja i jačanja nacionalizma, taj proces je tekao sporo. Međutim, kako je vrijeme prolazilo, ideja interkulturalizma počela je dobivati sve više potpore u znanstvenim i stručnim krugovima, ali u obrazovanju, koje je bilo tradicionalno i pod utjecajem politike, ta se tema marginalizirala.⁷⁵ Ipak, početkom 1990-ih provodi se znanstveno-istraživački projekt *Genealogija i transfer modela interkulturalizma* (1991. – 1995.) koji je bio »prvi pokušaj sveobuhvatnog i

⁷² Usp. Marija Sablić, *Interkulturalizam u nastavi*, 2014., str. 86-87.

⁷³ Marija Bartulović, Barbara Kušević, *Što je interkulturalno obrazovanje?*, 2016., str. 11.

⁷⁴ Vlatko Previšić, Koraljka Posavec, »Hrvatske interkulturalno-obrazovno retrospektive«, u: *Pedagoška istraživanja*, 11 (2), (2014.), str. 184.

⁷⁵ Isto, str. 185.

analitičkog znanstvenog istraživanja interkulturalizma u Hrvatskoj temeljem činjeničnog upoznavanja inozemnih iskustava, s obzirom na naš osjetan zaostatak u provedbi interkulturalnog obrazovanja u usporedbi s razvijenim demokratskim zemljama.«⁷⁶ Sredinom 1990-ih ideju interkulturalizma širile su istraživačke udruge i nevladine ustanove poput Zavoda za pedagogiju Filozofskog fakulteta koji je bio »apsolutni pokretač postupnog formiranja stručno-znanstvenog istraživanja pri ustanovama za obrazovanje učitelja i pedagoga.«⁷⁷ Također, vrlo važan događaj bio je osnivanje nevladine interkulturalne udruge *Interkultura* (1995.) koja se i danas bavi mnogim interkulturalnim aktivnostima, poput interkulturalnog pristupa obrazovanju djece Roma ili interkulturalne integracije mladih u 21. stoljeću.⁷⁸ Od kraja 1990-ih pa sve do danas, društvo u Hrvatskoj sve se više otvara prema interkulturalnim temama, što je vidljivo iz osnivanja mnogih nevladinih udruga i instituta (Institut za globalizaciju i interkulturalno učenje) te iz pojave mnogih znanstvenih radova, knjiga, izbornih i obaveznih kolegija koji se dotiču interkulturalne tematike na nekim fakultetima i visokim školama.⁷⁹

4. 4. Metode i pristupi interkulturalnom obrazovanju

Na primjeru sjevernoameričkog obrazovnog sustava, i to u pogledu obrazovanja putem umjetnosti, Wanda B. Knight razlikuje četiri razine ili pristupa uključivanja multikulturalnog sadržaja u kurikulum: *kontribucijski*, *aditivni*, *transformacijski* i *aktivni socijalni pristup*. U *kontribucijskom pristupu* profesori slijede tradicionalni etnocentrični kurikulum te se u analizi umjetničkih djela slabo ili nimalo ne trude objasniti značenje ili značaj određenog djela iz perspektive pripadnika manjina već isključivo tumače djelo iz dominantne kulturne perspektive. U *aditivnom pristupu* profesori u nastavu uključuju teme i sadržaje vezane uz manjinske grupe, pritom ne mijenjajući strukturu koju nalaže kurikulum. Također, u ovom pristupu se umjetničkim djelima pokušava pristupiti iz pozicije nedominantne kulture. U *transformacijskom pristupu* učitelji mijenjaju strukturu samog kurikulumuma kako bi učenicima omogućili vidjeti svijet iz perspektive drugih i razviti njihovu empatiju za druge kulture. U *aktivnom socijalnom pristupu* studenti analiziraju i sami pokušavaju pronaći rješenje za neke socijalne probleme koji su povezani s društvenim predrasudama i netolerancijom. U tom procesu profesori im pomažu da steknu

⁷⁶ Isto.

⁷⁷ Isto.

⁷⁸ Isto, str. 186.

⁷⁹ Isto.

vještine, znanja i stavove koji su im potrebni kako bi mogli samostalno sudjelovati u društvenim promjenama.⁸⁰

Za kvalitetno promicanje multikulturalizma u nastavi vrlo su važne nastavne metode pomoću kojih se on promiče. Marija Sablić navodi tri metode rada koje promiču multikulturalizam u obrazovanju: *suradničko učenje*, *aktivno učenje* te *diskusija*. *Suradničko učenje* pomaže učenicima da se osjete prihvaćeni jedni među drugima te da izgrade odnose i razviju međusobnu solidarnost. Ova metoda uključuje rad u parovima ili u grupama, a u njoj učenici zajedno pristupaju rješavanju i analizi određenih problema.⁸¹ U metodi *aktivnog učenja* »centar kontrole u učenju pomiče se s nastavnika na učenika.«⁸² Ovom metodom učenike se puno više uključuje u sam proces učenja te su oni sposobniji sami stvarati stavove o naučenom i primjenjivati ih u životu.⁸³ *Metoda diskusije* je najvažnija metoda u interkulturalnom obrazovanju jer pomoću nje učenici uče izmjenjivati mišljenja, aktivno slušati, postavljati pitanja i prihvaćati različite stavove. Za kvalitetno provođenje ove metode nužno je stvoriti atmosferu potpore i međusobnog povjerenja među učenicima.⁸⁴ O metodi diskusije piše i Joni Boyd Acuff koja je u svome istraživanju dala studentima na čitanje tekstove koji tematiziraju različite religije, probleme rasizma i homoseksualnost. Nakon čitanja tekstova Acuff je potaknula zajedničku raspravu koja je »pomogla studentima povijesti umjetnosti da razumiju kako osobne predrasude utječu na poučavanje te kako profesorovi stavovi mogu potencijalno izolirati u učionici one koji su drukčiji ili dolaze iz drugih kultura.«⁸⁵

Joanne E. Sowell u svojem radu o multikulturalizmu u nastavi umjetnosti piše o nastavnim aktivnostima pomoću kojih se on može promicati, a koje uključuju razne aktivnosti i zadatke za same učenike. U prvoj aktivnosti koju navodi, studenti se dijele u grupe kako bi analizirali određene fotografije (često reklamne prikaze) ili tekstove iz drugih kultura. Na taj način studenti uče kako shvaćanje i doživljaj konkretnog objekta uvelike ovisi o perspektivi i kontekstu iz kojeg se objekt promatra. Nakon toga, studenti dobivaju zadatak promisliti o potencijalnom znanju koje im nedostaje kako bi shvatili poruku određenog prikaza koji ne potječe iz njihove kulture. Također, njihov je zadatak pokušati zaključiti koji reklamni prikaz je namijenjen pripadnicima koje kulture.⁸⁶ U drugoj aktivnosti, učenicima se podijele određeni prikazi koje oni moraju razvrstati

⁸⁰ Usp. Wanda B. Knight, »Using Contemporary Art to Challenge Cultural Values, Beliefs, and Assumptions«, u: *Art Education*, 59 (4), (2006.), str. 41.

⁸¹ Usp. Marija Sablić, *Interkulturalizam u nastavi*, 2014., str. 211.

⁸² Marija Sablić, *Interkulturalizam u nastavi*, 2014, str. 218.

⁸³ Usp. Marija Sablić, *Interkulturalizam u nastavi*, 2014., str. 218.

⁸⁴ Usp. Isto, str. 219.

⁸⁵ Joni Boyd Acuff, »“How Will You Do This?” Infusing Multiculturalism Throughout Art Teacher Education Programs«, u: *Journal of Cultural Research in Art Education*, Vol. 30 (2012/13.), str. 87.

⁸⁶ Usp. Joanne E. Sowell, »A Cross-Cultural Approach«, u: *Art Journal*, Vol. 54 (3), (1995.), str. 73.

na likovnu umjetnost i primijenjenu umjetnost. Ciljano im se daju primjeri koji su teško određivi iz njihove perspektive, poput fotografije Afrikanke u tradicionalnoj nošnji, grčke vaze, prikaza japanskog kimona izloženog u muzeju ili krznene šalice autorice Meret Oppenheim (Berlin, 1913. – Basel, 1985.). Sowell navodi kako studenti u ovoj vježbi najčešće pod likovnu umjetnost uvrste umjetnička djela za koja smatraju da nemaju konkretnu funkciju i na taj način među studentima otvara raspravu o određenim obilježjima (poput teze o nefunkcionalnosti u zapadnoj kulturi) koje pojedine kulture pripisuju određenoj vrsti umjetnosti.⁸⁷ U trećoj aktivnosti, studenti pokušavaju pronaći zajednička obilježja u likovnoj umjetnosti i arhitekturi iz različitih kultura i razvrstati ih u grupe. Prema pronađenim obilježjima formiraju njihove tematske nazive poput „Zagrobna umjetnost“ ili „Utjecaj arhitekture na okoliš“.⁸⁸ Na taj način studenti pronalaze mnoge dodirne točke između svoje kulture i drugih kultura te smanjuju potencijalne predrasude. Ovakav tematski i problematski pristup likovnoj umjetnosti pojavljuje se i u najnovijim hrvatskim udžbenicima Likovne umjetnosti o kojima će biti riječ u drugome dijelu rada.

4. 5. Problemi u provedbi interkulturalnog obrazovanja

U već citiranom radu Joni Boyd Acuff postavlja pitanje o tome jesu li profesori likovne umjetnosti, koji bi istinski htjeli nastavne sate obogatiti multikulturalnim sadržajima, osuđeni na generičko poučavanje općenitih i izbornih predmeta ili tema najčešće nazvanih *Multikulturalizam u povijesti umjetnosti*.⁸⁹ Zaista, autorica odlično poentira svojim pitanjem jer ako pogledamo, primjerice, ponudu izbornih kolegija na *Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, vidljivo je da trenutno postoji samo jedan izborni kolegij koji se prvenstveno bavi multikulturalnim sadržajem – *Izvan europske kulture i moderna umjetnost*,⁹⁰ odnosno sadržajem izlazi iz ustaljenih tema europske i sjevernoameričke umjetnosti. Prema tome, otežavajuća okolnost za sve buduće profesore *Likovne umjetnosti* koji bi htjeli promicati multikulturalnost u nastavi je nedovoljna zastupljenost pedagoških kolegija tijekom studija na kojima bi se moglo naučiti ponešto više o toj temi. Upravo zbog toga, promicanje multikulturalnosti u nastavi ponajviše ovisi o samim profesorima i njihovim osobnim preferencijama. Prema Angene H. Wilson, »budući profesori bi trebali imati priliku, tijekom studija i kroz osobno iskustvo, na

⁸⁷ Isto, str. 73.

⁸⁸ Isto, str. 74.

⁸⁹ Joni Boyd Acuff, »«How Will You Do This?» Infusing Multiculturalism Throughout Art Teacher Education Programs«, u: *Journal of Cultural Research in Art Education*, Vol. 30 (2012/13.), str. 84.

⁹⁰ Odsjek za povijesti umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, http://povum.ffzg.unizg.hr/?page_id=43 (posljednji put pregledano 05.08.2020.)

doživljaj kulture drukčije od one u kojoj su rođeni i odrasli. Kroz upoznavanje drugih kultura oni spoznaju svijet i sposobni su usporediti sebe s drugima i na taj način sagledati društvo iz šire perspektive.«⁹¹ Neki od znanstvenika, poput Wande B. Knight, tvrde da nije dovoljno u nastavi uključivati multikulturalnost samo kroz pojedine izolirane predmete, već kroz nastavni plan i program jer »programi obrazovanja učitelja imaju odgovornost pripremiti nastavnika za raznoliko društvo. Multikulturalne perspektive ne bi trebale biti ograničene na izolirane predmete, već bi trebale prožimati svaki aspekt nastavnog plana i programa, čiji je cilj povećati poštovanje različitosti, smanjiti rasizam i pozitivno utjecati na učenje učenika.«⁹² Također, Bush i Simmons tvrde da profesori likovne umjetnosti rijetko imaju priliku tijekom svog studija propitkivati svoje osobne stavove i kulturne vrijednosti dominantne kulture iz koje potječu zato jer obrazovni sustav »najčešće potvrđuje i pojačava kulturne vrijednosti koje su naučene u vlastitoj obitelji i zajednici.«⁹³

5. Analiza multikulturalnosti u važnim obrazovnim dokumentima

Promicanje multikulturalnih vrijednosti u nastavi uvelike ovisi o sadržaju nastavnih planova i kurikuluma nastavnog predmeta te udžbenika koji su prema njemu rađeni. Također, nastavne metode su vrlo važne za promicanje multikulturalnih vrijednosti, ali one se mogu kvalitetno provoditi samo ako je osiguran kvalitetan multikulturalni sadržaj na temelju kojega bi se one provodile. Temeljne smjernice za oblikovanje udžbenika i provođenje nastave iznose se u nastavnom planu i programu te se već iz njegove strukture može naslutiti kolika će biti zastupljenost multikulturalnih sadržaja u nastavi i u samim udžbenicima. Ovaj rad stoga je obuhvatio analizu *Nastavnog plan i programa za Likovnu umjetnost* (1994.), *Nacionalnog okvirnog kurikuluma za predškolski odgoj i obrazovanje te opće obvezno i srednjoškolsko obrazovanje* (2011.) te *Kurikuluma nastavnog predmeta Likovna kultura za osnovne škole i Likovna umjetnost za gimnazije u Republici Hrvatskoj* (2019.), sa željom da se istraži koliko je pažnje u navedenim dokumentima posvećeno promicanju multikulturalnosti kroz predmet Likovna umjetnost.

⁹¹ Angene H. Wilson, »Cross-Cultural Experiential Learning for Teachers«, u: *Theory Into Practice*, Vol. 26., (1987.), str. 519.

⁹² Citirano prema: Joni Boyd Acuff, »“How Will You Do This?”“ Infusing Multiculturalism Throughout Art Teacher Education Programs«, u: *Journal of Cultural Research in Art Education*, Vol. 30 (2012/13.), str. 84.

⁹³ Citirano prema: Wanda B. Knight, »Using Contemporary Art to Challenge Cultural Values, Beliefs, and Assumptions«, u: *Art Education*, 59 (4), (2006.)

Trenutno je još uvijek aktivan *Nastavni plan i program za Likovnu umjetnost* (1994.), no on će biti na snazi još samo ove školske godine u četvrtim razredima gimnazija. *Nacionalni okvirni kurikulum* (2011.) je i danas na snazi, iako je cjelovitom kurikularnom reformom bio predviđen novi nacionalni okvirni kurikulum, ali taj dokument nikada nije odobren. *Kurikulum za Likovnu umjetnost* (2019.) također je produkt cjelovite kurikularne reforme te on većinski zamjenjuje gore spomenuti *Nastavni plan i program za Likovnu umjetnost* (1994.), a od iduće školske godine će ga u potpunosti zamijeniti.

U analizi multikulturalnosti obrazovnih dokumenata, a i kasnije u analizi udžbenika, usredotočio sam se na zastupljenost izvaneuropskih umjetnosti u njima. Sva djela koja su uvrštena u analizu zadovoljavaju jedan od dva kriterija po kojima pripadaju izvaneuropskoj kulturi – prostorni i autorski kriterij. Naime, u analizu su uključena sva umjetnička djela koja se prostorno nalaze u Africi, Aziji, Sjevernoj i Južnoj Americi te Australiji i Oceaniji, ali i ona koja se ne nalaze na navedenim kontinentima, ali im je autor/ica pripadnik određene izvaneuropske nacije. Primjerice, u analizu sam uključio *Željeznički kolodvor u Skopju* čiji je autor Kenzo Tange, po nacionalnosti Japanac. Važno je napomenuti da u analizu nisam uvrstio umjetnost SAD-a i Kanade, jer ona poput europske umjetnosti pripada korpusu zapadne umjetnosti koja je većinski zastupljena u svim udžbenicima. No, ne smijemo zaboraviti da osim SAD-a i Kanade na kontinentu Sjeverne Amerike postoji još 21 država.⁹⁴

5. 1. Analiza poticanja multikulturalnosti u *Nastavnom planu i programu za Likovnu umjetnost* (1994.)

U *Nastavnom planu i programu za Likovnu umjetnost* (1994.) nalazi se razrada dvogodišnjeg i četverogodišnjega programa za učenje predmeta, a oni uključuju navedene *Zadaće*, *Programsku građu* i *Didaktičke upute*. Kao jedna od zadaća predmeta koja potiče multikulturalnost, u dvogodišnjem i četverogodišnjem programu, navodi se da je potrebno »upoznavati učenike s najvažnijim djelima likovne baštine, svjetske, europske i hrvatske.«⁹⁵ Pod programskom građom u prvom razredu dvogodišnjeg i četverogodišnjeg programa uče se i usvajaju temeljni pojmovi i znanja. U drugom razredu dvogodišnjeg programa obrađuje se sadržaj koji je kronološki strukturiran, s naglaskom na arhitekturu i urbanizam. Od drugog do četvrtog

⁹⁴ Države Sjeverne Amerike, <https://www.countries-of-the-world.com/countries-of-north-america.html> (posljednji put pregledano 14.11.2020.)

⁹⁵ *Nastavni plan i program: Likovna umjetnost*, Glasnik Ministarstva kulture i provjete, 1994., str. 90-97. http://dokumenti.ncvvo.hr/Nastavni_plan/gimnazije/obvezni/likovni.pdf (posljednji put pregledano 13.11.2020.)

razreda četverogodišnjeg programa usvaja se sadržaj koji se kronološki rasteže od paleolitika do suvremenosti.

Unutar programske građe, pod sadržajima navedenima za prvi razred dvogodišnjeg i četverogodišnjeg programa, navodi se jedan koji potiče multikulturalnost – »Svijet u kojem živimo (grad, regija, država, europski i svjetski prostori)«. ⁹⁶ U pogledu zastupljenosti umjetnosti izvan europskih naroda, one se u četverogodišnjem programu gusto javljaju unutar sadržaja drugog razreda, kada se obrađuju »Drevne civilizacije: Mezopotamija i Egipat (vremenska podjela; gradovi odnos mase i prostora u arhitekturi, skulpturi; odnos prema plohi; stalnost i promjene)«, ⁹⁷ »Islamska umjetnost (sklopovi života; odnos prostora, mase i površine u arhitekturi; odnos prema vizualnoj realnosti; kaligrafija)« ⁹⁸ te »Relativnost povijesnoga vremena i ograničenost prostornoga rasprostiranja mediteranske kulture (suvremene tzv. Primitivne kulture; velike kulture Dalekoga Istoka (Indija, Kina); kulture pretkolumbovske Amerike; seljačka kultura na europskom tlu)«. ⁹⁹ U ostalim razredima dvogodišnjeg i četverogodišnjeg programa nema sadržaja ovog tipa, odnosno u tekstu dokumenta nije navedeno ništa što bi se moglo smatrati kao poticanje multikulturalnosti.

U didaktičkim uputama programa naglašava se važnost povezivanja s drugim predmetima, među ostalima i s geografijom: »Tijekom nastave predviđena je povezanost sa svima drugim predmetima, i to ne u smislu usporednoga obrađivanja srodnih tema ili istih povijesnih razdoblja, nego u stvaralačkom nastojanju nastavnika da trajno uspoređuje metode, pojave i spoznaje drugih nastavnih područja radi recipročnog boljeg poimanja posebnosti, kao i međuzavisnosti. To se odnosi na povijest, književnost i glazbenu umjetnost ponajviše, ali i na [...] geografiju (strane kulture i svjetsku umjetničku baštinu) [...]« ¹⁰⁰

U *Nastavnom planu i programu* navodi se, kao jedna od zadaća, upoznavanje s djelima svjetske likovne baštine, no prema sadržajima u programskoj građi navedenog dokumenta ta se zadaća istinski može ispuniti samo u prvom razredu (*Svijet u kojem živimo*) te u drugom razredu četverogodišnjeg programa (*Drevne civilizacije: Mezopotamija i Egipat; Islamska umjetnost; Relativnost povijesnoga vremena i ograničenost prostornoga rasprostiranja mediteranske kulture*), upravo radi većinske usmjerenosti sadržaja pretežito na europsku umjetnost. Također, u didaktičkim uputama programa dopušta se obrada sadržaja drugačijim kronološkim redom od

⁹⁶ Isto.

⁹⁷ Isto.

⁹⁸ Isto.

⁹⁹ Isto.

¹⁰⁰ Isto.

predviđenog, no navedeni sadržaj je obavezan i ne spominje se kao mogućnost njegovo slobodno proširivanje multikulturalnim sadržajem.¹⁰¹

5. 2. Analiza poticanja multikulturalnosti u Nacionalnom okvirnom kurikulumu (2011.)

Nacionalni okvirni kurikulum (dalje *NOK*) »temeljni je dokument u kojemu su prikazane sastavnice: vrijednosti, ciljevi, načela, sadržaj i opći ciljevi odgojno-obrazovnih područja, vrjednovanje učeničkih postignuća te vrjednovanje i samovrjednovanje ostvarivanja nacionalnoga kurikuluma.«¹⁰² Također, *NOK* je osnova za »izradbu nastavnoga plana primjerenoga opterećenju učenika, razradbu predmetne strukture unutar odgojno-obrazovnoga područja, određivanje predmeta i modula jezgrovnoga i diferenciranoga (razlikovnoga) kurikuluma (izbornih predmeta i modula), te školskoga kurikuluma.«¹⁰³

U *NOK*-u se često naglašavaju interkulturalne vrijednosti, pojam Drugih te važnost međukulturnog učenja. Navedeni pojmovi se spominju u poglavljima: *Usmjerenost prema kompetencijama, Društveno-kulturne i odgojno-obrazovne vrijednosti, Odgojno-obrazovni ciljevi, Načela nacionalnog okvirnog kurikuluma, Međupredmetne teme te Odgojno-obrazovna područja općeg obveznoga i srednjoškolskoga obrazovanja (umjetničko područje)*. U poglavlju *Usmjerenost prema kompetencijama* navode se temeljne kompetencije, a kod nekih se u opisu navodi međukulturalna suradnja i razumijevanje. Primjerice, kao značajna sastavnica komunikacije na stranim jezicima navodi se vještina međukulturnoga razumijevanja.¹⁰⁴ Za socijalnu i građansku kompetenciju piše da ona »obuhvaća osposobljenost za odgovorno ponašanje, pozitivan i tolerantan odnos prema drugima, međuljudsku i međukulturnu suradnju, uzajamno pomaganje i prihvaćanje različitosti; samopouzdanje, poštovanje drugih i samopoštovanje; osposobljenost za učinkovito sudjelovanje u razvoju demokratskih odnosa u školi, zajednici i društvu, te djelovanje na načelima pravednosti i mirotvorstva.«¹⁰⁵ Nadalje, razumijevanje jezične i kulturne raznolikosti Europe i svijeta navodi se kao ključno obilježje kompetencije kulturne svijesti i izražavanja.¹⁰⁶ U poglavlju *Društveno-kulturne i odgojno-*

¹⁰¹ Isto.

¹⁰² Nacionalni okvirni kurikulum za predškolski odgoj i obrazovanje te opće obvezno i srednjoškolsko obrazovanje, Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa, 2011., str. 16., http://mzos.hr/datoteke/Nacionalni_okvirni_kurikulum.pdf (posljednji put pregledano 05.08.2020.)

¹⁰³ Isto.

¹⁰⁴ Usp. Nacionalni okvirni kurikulum za predškolski odgoj i obrazovanje te opće obvezno i srednjoškolsko obrazovanje, Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa, 2011., str. 17., http://mzos.hr/datoteke/Nacionalni_okvirni_kurikulum.pdf (posljednji put pregledano 05.08.2020.)

¹⁰⁵ Isto, str. 17.

¹⁰⁶ Usp. str. 17.

obrazovne vrijednosti spominje se pojam osobnog identiteta čija glavna odlika pretpostavlja poštivanje različitosti.¹⁰⁷ Također, osposobljavanje učenika za život u multikulturalnom svijetu te za uvažavanje različitosti i toleranciju jedan je od ciljeva u poglavlju *Odgojno-obrazovni ciljevi*.¹⁰⁸ U poglavlju *Načela nacionalnog okvirnog kurikuluma* jedno od načela koje se spominje je *interkulturalizam* koji se definira kao: »Razumijevanje i prihvaćanje kulturalnih razlika kako bi se smanjili neravnopravnost i predrasude prema pripadnicima drugih kultura.«¹⁰⁹ Također, spominje se i načelo *jednakosti obrazovnih mogućnosti za sve*: »Svako dijete i svaki učenik ima pravo na svoj najviši obrazovni razvoj; jednakost obrazovnih mogućnosti temelji se na društvenoj pravednosti; obrazovanje i školovanje ne može biti povlastica manjine niti se može umanjiti prema razlikama – etničkim, spolnim, rodnim ili drugim društveno uvjetovanima.«¹¹⁰ Sposobnost suradnje u međukulturalnim situacijama navodi se kao jedna od svrha odgoja i obrazovanja unutar potpoglavlja *Osobni i socijalni razvoj*.¹¹¹ Tolerancija prema drugim religijama, narodima i kulturama spominje se kao jedan od ciljeva u potpoglavlju *Građanski odgoj i obrazovanje*, unutar poglavlja *Međupredmetne teme*.¹¹² U uvodnom dijelu poglavlja *Umjetničko područje* spominje se važnost spoznavanja drugih kultura: »Umjetnosti u odgoju i obrazovanju pridonose umnomu, osjetilnomu, osjećajnomu, društvenomu, tjelesnomu, duhovnomu i kreativnomu razvoju učenika, omogućuju povezivanje učeničkih individualnih znanja, spoznaja i iskustava s drugim odgojno-obrazovnim područjima te njihovo integriranje u šire društvene i kulturne vrijednosne sustave i svjetonazore.«¹¹³ Također, u istome poglavlju se navodi da učenjem pomoću umjetnosti učenici postaju sposobni za komunikaciju s drugima kulturama te da odgoj pomoću umjetnosti pozitivno utječe na razvoj empatije prema drugima te na razvoj kulturne i društvene odgovornosti.¹¹⁴ Unutar poglavlja *Odgojno-obrazovni ciljevi i područja*, pod *Umjetničkim područjem* navodi se da će učenici: »usvojiti temeljna znanja i pozitivan odnos prema hrvatskoj kulturi i kulturama drugih naroda, prema kulturnoj i prirodnoj baštini te univerzalnim humanističkim vrijednostima.«¹¹⁵ Unutar poglavlja *Očekivana učenička postignuća po obrazovnim ciklusima*, za peti i šesti razred osnovne škole navodi se da će učenici razviti pozitivan kritički odnos te zanimanje i poštovanje prema kulturi drugih naroda¹¹⁶ Unutar istog poglavlja, za sedmi i osmi razred, navodi se da će

¹⁰⁷ Usp. str. 22.

¹⁰⁸ Usp. str. 23.

¹⁰⁹ Isto, str. 26.

¹¹⁰ Isto.

¹¹¹ Usp. str. 42.

¹¹² Usp. str. 47.

¹¹³ Isto, str. 208.

¹¹⁴ Usp. str. 208.

¹¹⁵ Isto, str. 209.

¹¹⁶ Usp. str. 109.

učenici: »prepoznavati značajke vlastite ličnosti kao i značajke ličnosti drugih tijekom zajedničkoga stvaralaštva i aktivnosti.«;¹¹⁷ »naučiti poštovati i njegovati različitosti među ljudima te upoznavati načine pozitivnoga međuljudskoga odnošenja i rješavanja problema.«;¹¹⁸ »upoznati i prihvatiti umjetnička postignuća i nasljeđe te tradicijsku baštinu hrvatske kulture i kultura drugih naroda i zajednica.«;¹¹⁹ »iskazati, poštovati i njegovati različitosti među ljudima te upoznavati načine pozitivna međuljudskoga odnošenja i rješavanja problema.«¹²⁰ Unutar istog poglavlja za prvi i drugi razred srednje strukovne škole navodi se da će učenici: »razlikovati opće estetske i etičke vrijednosti i opredjeljenja u umjetničkim ostvarenjima, u vlastitim ostvarenjima te u ostvarenjima drugih.«¹²¹ Također, za sva četiri razreda gimnazije navodi se da će učenici biti sposobni kritički vrednovati stvaralaštvo drugih naroda.¹²²

NOK obiluje naglašavanjem multikulturalnih vrijednosti što na određeni način proizlazi iz njegovog sadržaja. Naime, *NOK* je opširan i slojevito pisan dokument koji sadrži zasebna poglavlja o kompetencijama, odgojno-obrazovnim vrijednostima, ciljevima i načelima. Također, on se bavi i međupredmetnim temama u kojima se naglašavaju multikulturalne vrijednosti (*Osobni i socijalni razvoj, Građanski odgoj i obrazovanje*), a posebna je pažnja posvećena umjetničkom području unutar kojeg se uz svaki obrazovni ciklus naglašava važnost spoznavanja drugih kultura i naroda. Bitno je imati na umu da je *NOK* razvojni dokument, odnosno da je on osnova za izradu drugih dokumenata te da je otvoren za promjene koje će s vremenom biti potrebne zbog razvoja društva i obrazovanja¹²³

5. 3. Analiza poticanja multikulturalnosti u *Kurikulumu nastavnog predmeta Likovna kultura za osnovne škole i Likovna umjetnost za gimnazije (2019.)*

Kurikulum nastavnog predmeta Likovna kultura za osnovne škole i Likovna umjetnost za gimnazije (2019.) [dalje *Kurikulum*] je dokument koji je zamijenio *Nastavni plan i program (1994.)* te je od njega razrađeniji i omogućuje puno slobodniji pristup sadržajima. Naime struktura koju određuje *Kurikulum* nije više kronološka već je podijeljena tematski i problemski. Sadržaji za ostvarivanje odgojno-obrazovnih ishoda nude se učenicima i nastavnicima kroz prikaz određenih

¹¹⁷ Isto, str. 226.

¹¹⁸ Isto.

¹¹⁹ Isto, str. 227.

¹²⁰ Isto, str. 229.

¹²¹ Isto, str. 234.

¹²² Usp. str. 243.

¹²³ Usp. str. 16.

tema unutar kojih oni mogu odabrati onu prema vlastitim preferencijama. Glavne teme po razredima su: *Umjetnost i čovjek* (prvi razred), *Čovjek i prostor* (drugi razred), *Umjetnost i tumačenje svijeta* (treći razred) te *Umjetnost i moć* i *Umjetnost i stvaralački proces* (četvrti razred). Osim tematske podjele gradiva, novost koju Kurikulum donosi je i to što profesori imaju slobodu u izboru likovnih primjera jer ih *Kurikulum* ne propisuje.

U poglavlju *Svrha i opis predmeta* naglašava se važnost njegovanja kulture dijaloga koja je važna za razvoj tolerancije kod učenika¹²⁴ Nadalje, u poglavlju *Struktura-domene predmetnog kurikuluma* spominje se poticanje učenika na otvorenost prema različitim idejama, stavovima i umjetničkim pristupima: »Učenike se potiče na aktivno promatranje i raspravljanje o likovnim djelima/stvaralaštvu i srodnim temama te na otvorenost prema različitim idejama, stavovima i umjetničkim pristupima. Razumijevanje likovne umjetnosti i stvaralaštva, kao integralnoga i važnoga dijela života svih ljudskih zajednica i kultura kroz povijest, temelj je domene Umjetnost u kontekstu.«¹²⁵ U istom poglavlju pod domenom *Umjetnost u kontekstu* naglašava se važnost razvoja svijesti o drugim kulturama i njihovim vrijednostima¹²⁶ U prvoj srednjoškolskoj godini obrađuje se tematski koncept *Umjetnost i čovjek* te pod razradom učeničkih ishoda ove teme piše: »Učenik raspravlja o utjecajima vaneuropskih kultura na umjetnost 19. i 20. stoljeća.«¹²⁷ U trećoj godini učenja za gimnazije obrađuje se tematski koncept *Umjetnost i tumačenje svijeta* te se pod razradom učeničkih ishoda navodi: »Učenik raspravlja o načinima oblikovanja građevina različitih religija i kultura.«¹²⁸ Važnost pručavanja i uspoređivanja arhitekture različiti religija i kultura spominje se unutar poglavlja *Doživljaj i kritički stav*.¹²⁹ Također, pod poglavljem *Umjetnost u kontekstu* za razradu ishoda navodi se: »Učenik objašnjava utjecaj kulta i vjere na odabranim primjerima arhitekture, kiparstva, slikarstva i drugih medija različitih kultura, stilova i razdoblja.«¹³⁰ U poglavlju *Povezanost s drugim predmetima i međupredmetnim temama* spominje se važnost uklanjanja predrasuda i poticanje želje za razumijevanjem drugih kultura¹³¹

Kurikulum zaista nudi velike mogućnost za uključivanje izvaeuropskog sadržaja u nastavu zahvaljujući tematskoj strukturi koju propisuje i slobodnom izboru tema. Također, po detaljnoj

¹²⁴ Usp. *Kurikulum nastavnog predmeta Likovna kultura za osnovne škole i Likovna umjetnost za gimnazije*, Ministarstvo znanosti i obrazovanja, 2019., str. 6., https://skolazazivot.hr/wpcontent/uploads/2020/06/LKLU_kurikulum.pdf (posljednji put pregledano 05.08.2020)

¹²⁵ Isto, str. 7.

¹²⁶ Usp., str. 8.

¹²⁷ Isto, str. 75.

¹²⁸ Isto, str. 87.

¹²⁹ Usp., str. 87.

¹³⁰ Isto, str. 89.

¹³¹ Usp. str. 99.

razradi i čestim spominjanjem multikulturalnih pojmova vidljivo je da je na *Kurikulum* utjecao razvojni dokument *NOK* iz 2011. godine.

6. Analiza poticanja multikulturalnosti u udžbenicima iz predmeta Likovna umjetnost

U analizi multikulturalnosti unutar srednjoškolskih udžbenika *Likovne umjetnosti* cilj je bio provjeriti kolika je količina sadržaja u njima posvećena izvaneuropskim kulturama. Iako bi se multikulturalnost mogla promatrati i u pogledu europskih naroda fokus na izvaneuropske kulture u ovom radu je stavljen iz razloga što je njima posvećeno izuzetno malo sadržaja i prostora u udžbenicima te da izražena eurocentričnost udžbenika nije u skladu s današnjim vremenom u kojem nam, zbog razvoja tehnologije i interneta, izvaneuropske kulture nikada nisu bile bliže i dostupnije.

Među analizirane udžbenike uvršteni su oni koji su oblikovani prema *Nastavnom planu i programu* iz 1994. godine, a koji će se u ovoj analizi kraće nazivati stari udžbenici te udžbenike koji su oblikovani prema predmetnome *Kurikulumu* iz 2019. godine, a na koje će se u tekstu referirati kao novi udžbenici. Od starih udžbenika obrađeni su udžbenici Radovana Ivančevića (*Likovni govor: uvod u svijet likovnih umjetnosti* (1997.), *Stilovi razdoblja život 1* (2009.), *Stilovi razdoblja život 2* (2009.), *Stilovi razdoblja život 3* (2004.), Jadranke Damjanov (*Likovna umjetnost 1* (2014.), *Likovna umjetnost 2* (2015.), *Likovna umjetnost 3* (2015.), *Likovna umjetnost 4* (2015.) te Natalije Stipetić Ćus, Zrinke Jurić Arnedovski, Blanke Petrincec Fulir i ElenZubek (*Likovna umjetnost 1* (2014.), *Likovna umjetnost 2* (2014.), *Likovna umjetnost 3* (2014.), *Likovna umjetnost 4* (2014.). Od novih udžbenika obradio sam udžbenike Jasne Salamon, Vesne Mišljenović i Mirjane Vučković *Likovna umjetnost 2* (2020.) i *Likovna umjetnost 3* (2020.), udžbenik Gordane Košćec Bousfield, Jasne Salamon i Mirjane Vučković *Likovna umjetnost 1* (2019.) te udžbenik Blanke Petrincec Fulir i Natalije Stipetić Ćus *Umjetnost i čovjek* (2019.).¹³²

Cilj analize udžbenika bio je saznati brojnost primjera izvaneuropskih umjetničkih djela koja pripadaju afričkoj, azijskoj, sjevernoameričkoj (izuzev SAD-a i Kanade), južnoameričkoj te australooceanijskoj umjetnosti. Djela uvrštena u analizu zadovoljavaju jedan od dva kriterija po kojima pripadaju izvaneuropskoj kulturi – prostorni i autorski kriterij. Naime, u analizu suuključena sva umjetnička djela koja se prostorno nalaze u Africi, Aziji, Sjevernoj i Južnoj

¹³² Nažalost, nisam mogao doći do Alfinih udžbenika za drugi (*Čovjek i prostor*) i treći razred gimnazije (*Umjetnost i tumačenje svijeta*) koji u trenutku pisanja ovog rada još uvijek nisu bili u knjižnicama, a na portalu *mozaweb.com* bila je dostupna samo njihova demo verzija na par stranica.

Americi te Australiji i Oceaniji, ali i ona koja se ne nalaze na navedenim kontinentima, ali im je autor/ica pripadnik određene izvaneuropske nacije.¹³³ Uz brojnost prikaza umjetničkih djela s pojedinih kontinenata i država, cilj istraživanja je bio ispitati i način na koji su autori udžbenika obrađivali sadržaj i pristupali temama vezanim za izvaneuropske kulture u svojim udžbenicima. Naime, neki udžbenici nude detaljniji opis i širi kulturološki kontekst pri spominjanju izvaneuropske umjetnosti dok se drugi zadržavaju samo na formalnim značajkama određenog umjetničkog djela.

6. 1. Analiza udžbenika *Likovna umjetnost 1 (Jadranka Damjanov)*

U udžbeniku Jadranke Damjanov *Likovna umjetnost 1. Uvod: udžbenik za 1. razred gimnazije, srednje strukovne i umjetničke škole* (2014.) navodi se 9 primjera djela izvaneuropske umjetnosti koja pripadaju azijskoj (Japan, Libanon) i afričkoj umjetnosti (Egipat). Prema *Nastavnom planu i programu* (1994.) za prvi razred, jedini sadržaj iz čijeg se naslova može isčitati da potiče multikulturalnost je *Svijet u kojem živimo (grad, regija, država, europski i svjetski prostori)*.

AZIJA		Broj likovnih primjera
Japan	<i>Stol (Isamu Noguchi)</i>	1
Libanon	<i>Bakov hram u Baalbeku</i>	1
AFRIKA		
Egipat	<i>Lik mlade žene s datuljama iz egipatske grobnice – Deserkeraseneeb</i> <i>Fajumski portret</i> <i>Statua kraljice Nefertiti</i> <i>Egipatska skulptura princa Rahotepa</i> <i>Egipatski reljef iz grobnice u Luksoru</i> <i>Egipatska žlica</i> <i>Nedovršeni egipatski reljef</i>	7
UKUPNO		9

Sl. 1. Tablični prikaz analize brojnosti likovnih primjera izvaneuropske umjetnosti u udžbeniku *Likovna umjetnost 1 (Jadranka Damjanov)*

U analiziranome udžbeniku autorica ne ulazi u kulturološki kontekst spomenutih izvaneuropskih umjetničkih djela već ona prvenstveno služe kao podloga za objašnjenje određenih likovnih pojmova poput boje, plohe, skulpture i drugih: »Lik mlade žene s datuljama iz egipatske grobnice – Deserkeraseneeb oblikovan je ravnomjernim nanošenjem boja na podlogu. Kretnja kojom je boja nanosena ne može se pročitati. Nastale plohe kontinuirano se nastavljaju jedna u

¹³³ Države Sjeverne Amerike, <https://www.countries-of-the-world.com/countries-of-north-america.html> (posljednji put pregledano 14.11.2020.)

drugu stvarajući lik plošnog karaktera.«¹³⁴ U svim navedenim izvaneuropskim primjerima autorica isključivo navodi formalne karakteristike djela: »Obilazimo egipatsku statuu, koja prikazuje kraljicu Nefertiti od obojenog vapnenca kojoj se, ovisno o našem kretanju, mijenja oblik. Gledamo je sprijeda, u profilu, u poluprofilu, otraga. Kad gledamo profil, uočavamo nasuprotnu postavu masa glave i vrata sapetih u glatke plohe.«¹³⁵ Iznošenje formalnih karakteristika djela u službi je objašnjenja i učenja pojedinih likovnih pojmova te je to u potpunosti u skladu s nastavnim programom prvog razreda. Međutim, ako se ovaj udžbenik uspoređi s kasnije navedenim udžbenikom Radovana Ivančevića za prvi razred, tada se vidi razlika u pristupu i poticanju multikulturalnosti. Naime, Ivančevićev udžbenik ponekad u tekstu zalazi u širi kulturološki kontekst navedenog djela te problematizira problematiku Drugog, a to u udžbeniku za prvi razred Jadranke Damjanov ipak izostaje.

6. 2. Analiza udžbenika *Likovna umjetnost 2 (Jadranka Damjanov)*

U udžbeniku Jadranke Damjanov *Likovna umjetnost 2. Povijesni pregled: udžbenik za 2. razred gimnazije, strukovne i umjetničke škole* (2015.) navodi se 49 primjera djela izvaneuropske umjetnosti koja pripadaju azijskoj (Sirija, Irak, Iran, Indija), afričkoj (Kongo, Tunis, Egipat), sjevernoameričkoj i južnoameričkoj (Meksiko) te australskoj i oceanijskoj umjetnosti (Australija, Vanuatu, Nova Irska, Papua Nova Gvineja). Udžbenik ne slijedi u potpunosti *Nastavni plan i program* (1994.) prema kojem se u drugom razredu navode slijedeći izvaneuropski sadržaji: *Drevne civilizacije: Mezopotamija i Egipat ; Islamska umjetnost; Velike kulture Dalekoga istoka (Indija, Kina)* te *Kulture pretkolumbovske Amerike*. Naime, u udžbeniku se ne nalazi niti jedan likovni primjer iz Kine.

AZIJA		Broj likovnih primjera
Sirija	<i>Sirijski idol;</i> <i>Palača u Mariju;</i> <i>Mozaik na stražnjem zidu zapadnog trijema iz Velike džamije u Damasku</i>	3
Irak	<i>Plan grad Ura;</i> <i>Snimka iskopane ulice u Uru;</i> <i>Snimka iz zraka grada Arbele;</i> <i>Zigurat iz Ura;</i> <i>Grupa statua iz Tell Asmara;</i> <i>Alabastrena glava iz Varke (Uruk);</i> <i>Pobjednička stela akademskog kralja Naram-Sina;</i>	12

¹³⁴ Jadranka Damjanov, *Likovna umjetnost 1. Uvod: udžbenik za 1. razred gimnazije, srednje strukovne i umjetničke škole*, Zagreb: Školska knjiga, 2014., [prvo izdanje 1971.] str. 21.

¹³⁵ Isto, str. 54.

	<i>Reljef Morska ekspedicija; Reljef Gilgameša, Asirski pečatnjak; Plan Bagdada; Palača Okhaidiru</i>	
Iran	<i>Kraljevski trg Maidan-i-šah u Isfahanu; Kraljevska džamija u Isfahanu; Minijatura perzijskog slikara Behzada (15.st.)</i>	3
Indija	<i>Pečatnjak iz Mohendjo-Daro; Taj Mahal</i>	2
AFRIKA		
Kongo	<i>Idol čavala i tabernakula</i>	1
Tunis	<i>Velika džamija u Kairuanu</i>	1
Egipat	<i>Plan grada Tebe; Plan grada Ahetatona; Grobni kompleks kod Gizeha; Amonov hram u Karnaku; Hram kraljice Hatšepsut u Deir el Bahriju; Sesostrisov Kiosk u Karnaku; Skulptura administratora i suca nome Kaia; Skulptura Sekhemke; Grob princa nome Mesekhtija u Asiutu; Drveni kip svećenice Imeret-Nebes; Poklopac alabasterne kanope iz Doline Kraljeva; Pogled na južnu stranu grobnice Nakht iz Tebe; Pogrebna gozba iz grobnice Nakht; Mlada žena s lotosom; Portret Amenhotepa IV.; Papirus Greenfield; Džamija-medresa i grobnica sultana Hasana u Kairu</i>	17
SJEVERNA I JUŽNA AMERIKA		
Meksiko	<i>Stablo života</i>	1
Nepoznato	<i>Žena koja kleči i ljubi psa (Srednja Amerika); Eskimski kipić; Crtež jednog Čurka (pripadnik paleoarktičkog plemena)</i>	3
AUSTRALIJA I OCEANIJA		
Australija	<i>Čuringa, Prikaz antropomorfnog duha Mimi na stropu špilje Ubirr u Nacionalnome parku Kakkadu, Badshaw slika</i>	3
Vanuatu	<i>Maska s Novih Hebrida</i>	1
Nova Irska	<i>Kulturna kuća iz Oceanije</i>	1
Papua Nova Gvineja	<i>Kulturne figure s Nove Gvineje</i>	1
UKUPNO		49

Sl. 2. Tablični prikaz analize brojnosti likovnih primjera izvaneuropske umjetnosti u udžbeniku *Likovna umjetnost 2* (Jadranka Damjanov)

Jadranka Damjanov u udžbeniku *Likovna umjetnost 2* donosi širi kulturalni kontekst izvaneuropskih djela što je vidljivo unutar poglavlja *Islamska umjetnost* u kojem autorica navodi: »Islamsku umjetnost tvori likovno stvaralaštvo nastalo na tlu Maroka, Alžira, Tunisa, Egipta, Anatolije, Sirije, Iraka, Jemena, Irana, Turkeстана, Indije, južne Španjolske i Balkanskog

poluotoka od doba kad su te zemlje postale dio Islamskog Carstva pa do vremena ili njihova odcjepljenja od te religijske političke zajednice ili nastupa novih težnji prouzrokovanih industrijskim razdobljem. Iako u islamskoj umjetnosti ne razlikujemo tako oštro suprotstavljene umjetničke stilove kao u europskoj umjetnosti, ona nije jedinstvena u prostoru, a još manje u vremenu. Glavni činilac te raznolikosti jesu kulturna naslijeđa koja djeluju u pojedinim krajevima – helenističko, kasnoantičko, bizantsko, mezopotamsko, indijsko.«¹³⁶ Također, unutar poglavlja *Mitovi* autorica opisuje egipatske i mezopotamske mitove i njihova božanstva te na taj način daje čitateljima širi kulturološki kontekst na uvid.¹³⁷

6. 3. Analiza udžbenika *Likovna umjetnost 3 (Jadranka Damjanov)*

U udžbeniku Jadranke Damjanov *Likovna umjetnost 3. Povijesni pregled: udžbenik za 3. razred gimnazije, strukovne i umjetničke škole* (2015.) navodi se 13 primjera djela izvaneuropske umjetnosti koja pripadaju azijskoj (Indija, Kina, Tibet, Japan) te australskoj i oceanijskoj umjetnosti (Indonezija). U *Nastavnom planu i programu* (1994.) za treći razred sadržaji se nižu kronološki od romanike do secesije te se niti jednom ne spominju izvaneuropske kulture. Zapravo se u ovome udžbeniku nalazi ono što bi se prema *Nastavnom planu i programu* trebalo nalaziti u udžbeniku za drugi razred, tj. poglavlje *Umjetnost dalekog istoka*.

AZIJA		Broj likovnih primjera
Indija	<i>Vastupurusha Mandala; Palača u Udaipuru Hram Lakshmana u Khajurahu; Brončani kip boga Shive</i>	4
Kina	<i>Zabranjeni grad u Pekingu; Grobni kompleks Xi'an prvog kineskog cara Qin Shihuanga; Keramička žrtvena zdjela iz dinastije Sung; Koliba u Planini (Tao Chi)</i>	4
Tibet	<i>Dijagram Yantra</i>	1
Japan	<i>Carski ljetnikovac Katsura u Kyotu; Svileni kosode sa snijegom pokrivenim laticama krizantema i leptirima; Ljepotica koja stoji (Hishikava Moronobu)</i>	3
AUSTRALIJA I OCEANIJA		
Indonezija	<i>Hram Borobodur</i>	1
UKUPNO		13

Sl. 3. Tablični prikaz analize brojnosti likovnih primjera izvaneuropske umjetnosti u udžbeniku *Likovna umjetnost 3 (Jadranka Damjanov)*

¹³⁶ Jadranka Damjanov, *Likovna umjetnost 2. Povijesni pregled: udžbenik za 2. razred gimnazije, strukovne i umjetničke škole*, Zagreb: Školska knjiga, 2015., [prvo izdanje 1972.], str 137.

¹³⁷ Isto, str. 69.

U udžbeniku *Likovna umjetnost 3* unutar poglavlja *Umjetnost dalekog istoka* autorica spominje eurocentričnost samog udžbenika: »Kad u poglavlju pod nazivom „Umjetnost Dalekog istoka“ obuhvaćamo golemo područje i golemo vrijeme donoseći samo 13 primjera, nehotice smo eurocentrični.«¹³⁸ Ipak, samo poglavlje *Umjetnost dalekog istoka* nudi čitatelju uvidi u širi kulturološki kontekst kroz ulomak o dalekoistočnim religijama: »Tri vjere – budizam, hinduizam, koji se pojavljuje kao reakcija na budizam, te još stariji džainizam živjele su paralelno sve do muslimanskog osvajanja u XIII. st., kada praktički budizam nestaje u Indiji, ali se zato širi u Tibet, Kinu, Indoneziju, Japan. Budizam se proširio po cijelom Istoku i može se shvatiti kao objedinjujući čimbenik. U Tibet dospjeva kao varijanta budizma mahayana (veliko vozilo) već u I. stoljeću, u Kinu i Japan u VI. st., u Indoneziju u VIII. st.«¹³⁹ Na ovaj način, objašnjavajući dalekoistočne religije, autorica daje širi kulturološki kontekst navedenim malobrojnim izvaneuropskim djelima u udžbeniku.

6. 4. Analiza udžbenika *Likovna umjetnost 4* (Jadranka Damjanov)

U udžbeniku Jadranke Damjanov *Likovna umjetnost 4. Moderna i suvremena umjetnost: udžbenik za 4. razred gimnazije, srednje strukovne i umjetničke škole* (2015.) navode se 2 primjera djela izvaneuropske umjetnosti koja pripadaju azijskoj (Japan) i afričkoj umjetnosti (Mali).

AZIJA		Broj likovnih primjera
Japan	<i>Maketa trgovačkog središta Shinjuku</i> (F. Maki i M. Ohtaka)	1
AFRIKA		
Mali	<i>Maska iz Dogona</i>	1
UKUPNO		2

Sl. 4. Tablični prikaz analize brojnosti likovnih primjera izvaneuropske umjetnosti u udžbeniku *Likovna umjetnost 4* (Jadranka Damjanov)

Sadržaji *Nastavnog plana i programa* (1994.) za četvrti razred strukturirani su jednim dijelom kronološki, a drugim tematski, no svejedno u njima nema spomena o izvaneuropskim kulturama. Stoga ne čudi prisutnost samo dva izvaneuropska likovna primjera u ovome udžbeniku.

U udžbeniku *Likovna umjetnost 4* autorica se ne dotiče kulturološkog konteksta već samo iznosi formalna obilježja izvaneuropskih likovnih djela. Dobar primjer za to je maska iz Dogona pri čijem se opisu u samo jednoj rečenici spominje utjecaj crnačke plastike na kubiste: »Polazište

¹³⁸ Jadranka Damjanov, *Likovna umjetnost 3. Povijesni pregled: udžbenik za 3. razred gimnazije, strukovne i umjetničke škole*, Zagreb: Školska knjiga, 2015., [prvo izdanje 1972.], str. 133.

¹³⁹ Isto.

pri oblikovanju ove maske bilo je ljudsko lice. Ono je razvedeno u prostornu kompoziciju poprečno postavljenih i međusobno ispresijecanih plošno stanjenih masa koje upućuju na geometrijske oblike. Ravno rezane mase se sijeku pod pravim i oštrim kutovima određujući prostor koji se od njih razvija prema van. Lik razložen u geometrijske oblike, koji se slobodno sijeku u prostoru pod različitim kutovima, prožima se s okolinom u nerazlučivom kontinuitetu. Upravo to su kubisti prepoznali u crnačkoj plastici kao vlastito htijenje.«¹⁴⁰ Dakle, bez dubljeg ulaženja u kontekst i davanja više informacija o samoj afričkoj masci i kulturi iz koje potječe, autorica se zadržava na njenim strogim formalnim obilježjima. Isti princip ne ulaženja u kontekst se vidi i na primjeru Makete središta trgovačkog središta Shinjuku koje se nalazi u Tokyu.

6. 5. Analiza udžbenika *Likovni govor* (Radovan Ivančević)

U udžbeniku Radovana Ivančevića *Likovni govor. Uvod u svijet likovnih umjetnosti: udžbenik za 1. razred gimnazije* (1997.) navodi se 11 primjera djela izvaneuropske umjetnosti koja pripadaju azijskoj (Irak), afričkoj (Egipat, Tanzanija) te sjevernoameričkoj i južnoameričkoj umjetnosti (Brazil). Prema *Nastavnom planu i programu* (1994.) za prvi razred, jedini sadržaj iz čijeg se naslova može isčitati da potiče multikulturalnost je *Svijet u kojem živimo (grad, regija, država, europski i svjetski prostori)*.

AZIJA		Broj likovnih primjera
Irak	<i>Babilonski lav</i> (6. st. pr. Kr.)	1
AFRIKA		
Egipat	<i>Par u hodu</i> (oko 1959. g. pr. Kr.); <i>Svirači i plesačice iz groba u Sakkari</i> (5. dinastija); <i>Kipovi faraona Ramzesa i Nefertiti na pročelju manjeg hrama u Abu Simbelu</i> (1290. – 1224. g. pr. Kr.); <i>Piramide u Gizi</i> (3. tis. pr. Kr.); <i>Hram u Edfou</i> (30. dinastija)	5
Tanzanija	<i>Stopala pećinskog čovjeka</i>	1
Nepoznato	<i>Afrička koliba od granja i pruća</i> ; <i>Djeca skaču</i> (Nat Farbman)	2
SJEVERNA I JUŽNA AMERIKA		
Brazil	<i>Kongresna zgrada u Brasiliji</i> (Oscar Niemeyer)	1
Nepoznato	<i>Eskimski iglu</i>	1
UKUPNO		11

Sl. 5. Tablični prikaz analize brojnosti likovnih primjera izvaneuropske umjetnosti u udžbeniku *Likovni govor* (Radovan Ivančević)

¹⁴⁰ Jadranka Damjanov, *Likovna umjetnost 4. Moderna i suvremena umjetnost: udžbenik za 3. razred gimnazije, strukovne i umjetničke škole*, Zagreb: Školska knjiga, 2015., [prvo izdanje 1972.], str. 64.

U udžbeniku *Likovni govor* autor problematizira tematiku Drugog i na taj način razbija moguće učenikove predrasude. Dobar primjer za to je tekst koji Ivančević navodi vezano uz sliku N. Farbmana *Djeca skaču* koja prikazuje grupu afričke djece koja u igri skaču. U jednom dijelu analize fotografije autor zapisuje: »Zašto djeca skaču? Jesu li to „neki divljaci primitivci“ (po prirodi, po boji kože i obličju jasno je da je prizor snimljen negdje u Africi), kojima nije dovoljno što je paklenska vrućina, pa da se ispruže pod sjenu palme, dok sunce ne zađe, nego još i trče i đipaju“ (Tako bi vjerojatno komentirao neki zlobnik i sam primitivac – rasist.) Mi se, pak, ponovno pitamo: Zašto djeca skaču?«¹⁴¹ Na ovom primjeru je vidljiva razlika između udžbenika Jadranke Damjanov za prvi razred koji se zadržava na formlanim analizama i Ivančevićevog udžbenika u kojem autor nudi širi kulturološki kontekst i propituje određene stereotipe zajednice.

6. 6. Analiza udžbenika *Stilovi, razdoblja, život 1* (Radovan Ivančević)

U udžbeniku Radovana Ivančevića *Stilovi, razdoblja, život 1. Od paleolitika do predromanike: udžbenik za 2. razred gimnazije* (2009.) navodi se 28 primjera djela izvaneuropske umjetnosti koja pripadaju azijskoj (Jordan, Iran, Irak, Sirija, Izrael), afričkoj (Egipat) te australskoj i oceanijskoj umjetnosti (Australija). Udžbenik ne slijedi u potpunosti *Nastavni plan i program* (1994.) prema kojem se u drugom razredu navode slijedeći izvaneuropski sadržaji: *Drevne civilizacije: Mezopotamija i Egipat ; Islamska umjetnost; Velike kulture Dalekoga istoka (Indija, Kina)* te *Kulture pretkolumbovske Amerike*. Naime, u udžbeniku se ne nalazi niti jedan likovni primjer iz Kine ili Indije.

AZIJA		Broj likovnih primjera
Jordan	<i>Hram Khazne el-Fara u Petri</i> (1. st. pr. Kr.)	1
Iran	<i>Reljefni friz u Suzi</i> (4. st. pr. Kr.); <i>Umiruća lavica</i>	2
Irak	<i>Assurbanaplijev lov</i> (650. g. pr. Kr.); <i>Portret Gudea</i> (oko 2290. – 2255.)	2
Sirija	<i>Sjedeći kip kralja Idrimija</i> (oko 1500. g. pr. Kr.)	1
Izrael	<i>Omarova džamija u Jeruzalemu</i> (7. st.)	1
AFRIKA		
Egipat	<i>Reljef sa spomenika Amenophisa III.</i> ; <i>Selket iz Tutankamonove grobnice</i> ; <i>Faraon Ekhnaton i njegova obitelj primaju moć od boga sunca</i> (1400. g. pr. Kr.);	

¹⁴¹ Radovan Ivančević, *Likovni govor. Uvod u svijet likovnih umjetnosti: udžbenik za 1. razred gimnazije*, Zagreb: Profil, 1997., str. 82.

	<i>Studija za portret kralja Ekhnatona iz Amarne;</i> <i>Bista kraljice Nefertiti;</i> <i>Ulaz u grobnicu kralja Ramzesa VI.;</i> <i>Unutrašnjost grobnice Paheda iz razdoblja kralja Setija I.;</i> <i>Prikaz Anubisa ;</i> <i>Portret Tutankamona kao boga sunca;</i> <i>Zlatna maska Tutankamona;</i> <i>Brodić iz Tutankamonove grobnice;</i> <i>Hram kraljice Hatšepsut u Deir-el Bahariju;</i> <i>Kapiteli hrama u Luxoru;</i> <i>Kapiteli hrama u Edfou;</i> <i>Stepenasta piramida kralja Djosera (oko 2650. g. pr. Kr.);</i> <i>Kefrenova piramida (oko 2250. g. pr. Kr.);</i> <i>Pisar;</i> <i>Kip Senenmuta, ministra kraljice Hatšepsut (oko 1500. g. pr. Kr.); Glava</i> <i>pantere s hijeroglifima iz Tutankamonove grobnice; Tutankamon i</i> <i>njegova žena</i>	20
AUSTRALIJA I OCEANIJA		
Australija	<i>Australski Aborigini u ritualnom plesu</i>	1
UKUPNO		28

Sl. 6. Tablični prikaz analize brojnosti likovnih primjera izvaneuropske umjetnosti u udžbeniku *Stilovi razdoblja život 1* (Radovan Ivančević)

Radovan Ivančević u udžbeniku *Stilovi, razdoblja, život 1* unutar poglavlja *Srednjobizantsko doba* navodi potpoglavlja: *Islam, Arapska znanost, kultura i umjetnost te Islam i Arapi*. U njima autor ulazi dublje u kulturološki kontekst objašnjavajući samu religiju: »Poput hebrejske i kršćanske vjere, i islam je monoteistička vjera (jedan Bog) u nevidljiva Boga, ali uz to – što mnogi ne znaju – vjernici islama (muslimani, kako ih zovemo), priznaju i Bibliju, to jest Stari zavjet, kao svetu knjigu. U njihovoj su Svetoj knjizi Kuraanu – poput židovske Tore i kršćanske Biblije – podudarni svi glavni sadržaji tih dviju knjiga. Razlike su samo u Novom zavjetu, evanđeljima, gdje se tumači da je Krist sin Božji, dok u Kuraanu piše da je Muhamed pravi božji (Alahov) poslanik i prorok«¹⁴² Također, autor objašnjava zasluge Arapa u kulturnom i umjetničkom razvoju Europe te navodi stvari kojih ne bi bilo bez njih. Neke od stvari koje spominje su atomska energija, let u svemir, računala i arapske brojke.¹⁴³ Poput Ivančevićevog udžbenika za prvi razred, i u ovome udžbeniku autor nudi čitatelju širi kulturološki kontekst navedenih djela.

¹⁴² Radovan Ivančević, *Stilovi, razdoblja, život 1. Od paleolitika do predromanike: udžbenik za 2. razred gimnazije*, Zagreb: Profil, 2009., [prvo izdanje 1998.], str. 181.

¹⁴³ Isto.

6. 7. Analiza udžbenika *Likovna umjetnost 1* (Natalija Stipetić Ćus, Zrinka Jurić Arnedovski, Blanka Petrincec Fulir, Elen Zubek)

U udžbeniku Natalije Stipetić Ćus, Zrinke Jurić Arnedovski, Blanke Petrincec Fulir i Elen Zubek, *Likovna umjetnost 1: udžbenik iz likovne umjetnosti za 1. razred srednjih škola s dvogodišnjim i četverogodišnjim programom* (2014.), navodi se 15 primjera djela izvaneuropske umjetnosti koja pripadaju azijskoj (Kina, Irak), afričkoj (Egipat) te sjevernoameričkoj i južnoameričkoj umjetnosti (Meksiko, Argentina). Prema *Nastavnom planu i programu* (1994.) za prvi razred, jedini sadržaj iz čijeg se naslova može isčitati da potiče multikulturalnost je *Svijet u kojem živimo (grad, regija, država, europski i svjetski prostori)*.

AZIJA		Broj likovnih primjera
Kina	<i>Tronožni vrč od sive terakote, kultura Erlitou</i> (21. – 16.st. pr. Kr.); <i>Analiza Maoa i plavokose djevojčice</i> (Yu Youhan, 1992.)	2
Irak	<i>Pločica iz Nippura</i> (oko 1500. g. pr. Kr.); <i>Stela vladara Naram – Sina</i> (2389. – 2353. g. pr. Kr.)	2
AFRIKA		
Egipat	<i>Portret mladića s lovorovim vijencem</i> (200. – 120. g. pr. Kr.); <i>Sluga sa žrtvenim darovima</i> (oko 1420. g. pr. Kr.); <i>Vrt s ribnjakom</i> (oko 1580.-1314. g. pr. Kr.); <i>Zidna slika u grobu Sen Nedema u Deir el-Medini u Tebi</i> (13. st. pr. Kr.); <i>Amenemhatova pogrebna stela</i> (oko 2000. g. pr. Kr.); <i>Ehnaton i Nefertiti</i> (18. dinastija); <i>Pisar</i> (2450. g. pr. Kr.); <i>Nefertiti</i> (18. dinastija); <i>Mikerinos, Hator i Mikra</i> (oko 2510. g. pr. Kr.)	9
SJEVERNA I JUŽNA AMERIKA		
Meksiko	<i>Piramida Kukulkan u Chichen Itzai</i> (između 600. – 900.)	1
Argentina	<i>Parmenide</i> (Alejandro Ruiz, 1994.)	1
UKUPNO		15

Sl. 7. Tablični prikaz analize brojnosti likovnih primjera izvaneuropske umjetnosti u udžbeniku *Likovna umjetnost 1* (Natalija Stipetić Ćus i suradnice)

U udžbeniku *Likovna umjetnost 1* izvaneuropske se kulture spominju vezane uz određene likovne pojmove poput enkaustike: »Enkaustika je tehnika koja potječe iz starog Egipta, a u kojoj se pigment veže voskom. Boja se vjerojatno na podlogu od drva nanosila zagrijanim metalnim štapićima, a potom ponovno zagrijavala kako bi se stopila i stvorila fine prijelaze. Boje su svježije, s vremenom ne tamne, već ostaju intenzivne, a površina je slike hrapava, izrazite teksture.«¹⁴⁴ Često se prikazano izvaneuropsko likovno djelo uopće ne spominje u tekstu već je ono u službi

¹⁴⁴ Natalija Stipetić Ćus, Zrinka Jurić Arnedovski, Blanka Petrincec Fulir, Elen Zubek, *Likovna umjetnost 1: udžbenik iz likovne umjetnosti za 1. razred srednjih škola s dvogodišnjim i četverogodišnjim programom*, Zagreb: Alfa d.d., 2014., str. 30.

primjera za ono što se navodi u tekstu. Primjerice, unutar poglavlja *Slikarstvo*, uz ulomak teksta koji govori o akrilnoj tehnici nalazi se akrilom naslikano djelo *Yu Youhana Analiza Maa i plavokose djevojčice* (1992.).¹⁴⁵

6. 8. Analiza udžbenika *Likovna umjetnost 2* (Natalija Stipetić Ćus, Zrinka Jurić Armedovski, Blanka Petrincec Fulir, Elen Zubek)

U udžbeniku Natalije Stipetić Ćus, Zrinke Jurić Armedovski, Blanke Petrincec Fulir i Elen Zubek, *Likovna umjetnost 2: udžbenik iz likovne umjetnosti za 2. razred srednjih škola s četverogodišnjim programom* (2014.) navode se 62 primjera djela izvaneuropske umjetnosti koja pripadaju azijskoj (Palestina, Afganistan, Irak, Iran, Sirija, Izrael, Indija, Jordan) i afričkoj umjetnosti (Egipat, Tunis). Udžbenik ne slijedi u potpunosti *Nastavni plan i program* (1994.) prema kojem se u drugom razredu navode slijedeći izvaneuropski sadržaji: *Drevne civilizacije: Mezopotamija i Egipat ; Islamska umjetnost; Velike kulture Dalekoga istoka (Indija, Kina) te Kulture pretkolumbovske Amerike*. Naime, u udžbeniku se ne nalazi niti jedan likovni primjer iz Kine.

AZIJA		Broj likovnih primjera
Palestina	<i>Jerihon</i> (8000. – 7000. g. pr. Kr.); <i>Jerihonska glava</i> (7000. – 6000. g. pr. Kr.); <i>Podni mozaik u palači Hirbat-al-Maffjar</i> (8. st.)	3
Afganistan	<i>Bihzad – konstrukcija palače Khawarnaq</i> (1494./1495.)	1
Irak	<i>Zigurat iz Ura</i> (oko 2100. g. pr. Kr.); <i>Ištarina vrata iz Babilona</i> (6. st. pr. Kr.); <i>Skupina skulptura iz Hrama boga Abua u Tell Asmaru</i> (pol. 3. tis. pr. Kr.); <i>Ovan i drvo, žrtveni stalak iz Ura</i> (oko 2600. g. pr. Kr.); <i>Zastava iz Ura</i> ; <i>Sargonova glava</i> (2300. – 2200. g. pr. Kr.); <i>Umiruća lavica iz Ninive</i> (7. st. pr. Kr.); <i>Plan Bagdada</i> (8. st.); <i>Velika džamija u Samari s minaretom</i> (9. st.); <i>Rekonstrukcija Bijelog hrama u Uruku</i> (oko 3000. g. pr. Kr.); <i>Ženska glava iz Uruka</i> (oko 3100. g. pr. Kr.); <i>Gudea iz Lagaša</i> (oko 2100. g. pr. Kr.); <i>Crtež rekonstrukcije citadele Sargona II u Korsabadu</i> (721. – 705. g. pr. Kr.); <i>Ulaz u kraljevsku palaču Sargona II u Korsabadu</i> ; <i>Asurnasirpal II. Ubija lavove</i> (9. st. pr. Kr.); <i>Asurbanipal uništava grad Haman</i> (7. st. pr. Kr.);	18

¹⁴⁵ Isto.

	<i>Posuda iz Iraka (9. st.); Pobjednička stela Naram-Sina (2300. – 2200. g. pr. Kr.)</i>	
Iran	<i>Hamurabijev zakonik (oko 1760. g. pr. Kr.); Tlocrt Velike džamije u Isfahanu (9. st. i kasnije); Vaza iz suze (5000. – 4000. g. pr. Kr.); Perzepolis (518. – 460. g. pr. Kr.); Reljefi na stubištu Apadane u Perzepolisu (518. – 460. g. pr. Kr.); Kraljevski trg Maiden-i-Shah u Isfahanu (17. st.); Kraljevska džamija Masjed-i-Shah u Isfahanu (1611. – 1616.); Kupola Kraljevske džamije u Isfahanu (1611.); Portal džamije Šeika Lutfalaha u Isfahanu (17. st.); Minijatura iz rukopisa Šahnama (14. st.)</i>	10
Sirija	<i>Velika džamija u Damasku (706. – 715.)</i>	1
Izrael	<i>Kupola na stijeni u Jeruzalemu (685. – 705.)</i>	1
Indija	<i>Taj Mahal (1632. – 1648.)</i>	1
Jordan	<i>Lav iz Mshatte (8. st.); Reljefni ukras iz Mshatte</i>	2
	AFRIKA	
Egipat	<i>Tlocrt radničkog naselja u današnjoj Tell el Amarni (oko 1380. g. pr. Kr.); Mastaba; Crtež rekonstrukcije Zoserovog grobnog kompleksa; Zoserova piramida (2681. – 2662. g. pr. Kr.); Izlomljena piramida faraona Snefrua; Velike piramide u Gizi (2600. – 2525. g. pr. Kr.); Sfinga (2570. – 2544. g. pr. Kr.); Hram kraljice Hatšepsut u Deir el-Bahariju (1478. – 1458. g. pr. Kr.); Hram Ramzesa II. u Abu Simbelu (1290. – 1224. g. pr. Kr.); Amonov hram u Karnaku; Amon-Mut-Konsov hram u Luksoru (1279. – 1212. g. pr. Kr.); Paleta za šminkanje kralja Narmera (3150. – 3125. g. pr. Kr.); Mikerinos i njegova žena (oko 2515. g. pr. Kr.); Skulptura faraona Kefrena (oko 2500. g. pr. Kr.); Skulptura princa Rahotepa i njegove žene (oko 2580. g. pr. Kr.); Pisar (oko 2400. g. pr. Kr.); Kraljica Nefertiti prinosi žrtvu bogovima; Kamen iz Rosette; Bista kraljice Nefertiti (oko 1348. – 1336. g. pr. Kr.); Reljef Amenofisa IV. (oko 1348. – 1336. g. pr. Kr.); Tutankamonova zlatna maska (oko 1327. g. pr. Kr.); Detalj sarkofaga Djehuty-Nakhta (2020. g. pr. Kr.); Zidna slika iz grobnice Sennedjem (1279. g. pr. Kr.); Nadgrobnna stela s kufijskim natpisom (872. g.)</i>	24
Tunis	<i>Minaret velike džamije u Kairuanu</i>	1
UKUPNO		62

Sl. 8. Tablični prikaz analize brojnosti likovnih primjera izvaneuropske umjetnosti u udžbeniku *Likovna umjetnost 2* (Natalija Stipetić Ćus i suradnice)

U udžbeniku *Likovna umjetnost 2* nalazi se poglavlje *Islam* koje je bogato i kronološki strukturirano. U njemu se prati razvoj arhitekture, slikarstva i skulpture od 7. stoljeća. pa sve do 17. stoljeća. (doba jedinstvene arapske države, doba triju kalifata, nasljednici triju kalifata, novo doba). Tema arapske umjetnosti nije šturo obrađena kao u udžbeniku J. Damjanov, a nudi puno više konkretnih činjenica za razliku od udžbenika R. Ivančevića. U uvodnom dijelu autorice pišu o trenutku i mjestu rađanja islama te o važnosti proroka Muhameda za tu religiju. Također, opisuje se geografsko širenje islama i utjecaj religije na formiranje arapske države čiji će osvajači doći u dodir s helenističkom, perzijskom i bizantskom umjetnošću te kasnije, pod njihovim utjecajem razvijati arapsku umjetnost i znanost koja će svojevremeno jako utjecati na srednjovjekovnu Europu.¹⁴⁶

6. 9. Analiza udžbenika *Likovna umjetnost 4* (Natalija Stipetić Čus, Zrinka Jurić Arnedovski, Blanka Petrincec Fulir, Elen Zubek)

U udžbeniku Radovana Natalije Stipetić Čus, Zrinke Jurić Arnedovski, Blanke Petrincec Fulir i Elen Zubek, *Likovna umjetnost 4: udžbenik iz likovne umjetnosti za 4. razred srednjih škola s četverogodišnjim programom* (2014.), navodi se 15 primjera djela izvaneuropske umjetnosti koja pripadaju azijskoj (Japan, Kina, Irak, UAE), afričkoj (Egipat), sjevernoameričkoj i južnoameričkoj (Meksiko, Argentina, Brazil) te australskoj i oceanijskoj umjetnosti (Australija). Sadržaji *Nastavnog plana i programa* (1994.) za četvrti razred strukturirani su jednim dijelom kronološki, a drugim tematski, no svedeno u njima nema spomena o izvaneuropskim kulturama. Ipak za razliku od udžbenika jadranske Damjanov za četvrti razred koji sadrži samo 2 primjera izvaneuropske umjetnosti, ovaj udžbenik sadrži ih 15.

AZIJA		Broj likovnih primjera
Japan	<i>Integralni klavir</i> (Nam June Paik, 1963.); <i>Voltaire</i> (Nam June Paik, 1989.); <i>Sportska dvorana</i> (Kenzo Tange, 1964.)	3
Kina	<i>Staklena piramida</i> (Ming Pei, 1983.); <i>Porculanski čajnik</i> (17. st.)	2
Irak	<i>Centar suvremenih umjetnosti u SAD-u</i> (Zaha Hadid)	1
UAE	<i>Dubai</i>	1
AFRIKA		
Egipat	<i>Kip Senemuta, ministra kraljice Hatšepsut</i> (oko 1500. g. pr. Kr.)	1

¹⁴⁶ Usp. Natalija Stipetić Čus, Zrinka Jurić Arnedovski, Blanka Petrincec Fulir, ElenZubek, *Likovna umjetnost 2: udžbenik iz likovne umjetnosti za 2. razred srednjih škola s četverogodišnjim programom*, Zagreb: Alfa d.d., 2014.b, str. 142.

SJEVERNA I JUŽNA AMERIKA		
Meksiko	<i>Meksiko danas, Meksiko sutra</i> (Diego Rivera, 1936.); <i>Zapatistas</i> (Jose Clemente Orozco, 1931.); <i>Trg pet kula</i> (Mathias Goeritz, 1957./58.)	3
Argentina	<i>Analogija IV</i> (Victor Grippo, 1972.)	1
Brazil	<i>Katedrala</i> (Oscar Niemeyer, 1959.); <i>Brazilijska</i> (Lucio Costa i Oscar Niemeyer)	2
AUSTRALIJA I OCEANIJA		
Australija	<i>Opera u Sydneyu</i> (Jorn Utzon, 1959. – 1973.)	1
UKUPNO		15

Sl. 9. Tablični prikaz analize brojnosti likovnih primjera izvaneuropske umjetnosti u udžbeniku *Likovna umjetnost 4* (Natalija Stipetić Ćus i suradnice)

Udžbenik *Likovna umjetnost 4* zadržava se na formalnim značajkama izvaneuropskih umjetničkih djela, bez ulaženja u širi kulturalni kontekst što se može primijetiti na primjeru katedrale u Braziliji: »Katedrala u Braziliji djelo je arhitekta Oscara Niemeyera (1907.-2012.). Kružni tlocrt oblikuju samo istanjeni nosači od prenapregnutog betona. Ti se elementi sužavaju prema vrhu, a onda se, poput cvijeta, otvaraju prema nebu. Između šesnaest nosivih elemenata nalazi se staklena opna s dijelovima načinjenim od obojenog stakla, koji poput vitraja oplemenjuje prostor.«¹⁴⁷ Istim principom se opisuju sva ostala djela u udžbeniku pa tako i Sportska dvorana u Tokyu za koju se navodi da je sagrađena od dva polukruga, da ima viseću krovnu konstrukciju te da se svojom zaobljenošću uklapa u okolinu.¹⁴⁸

6. 10. Analiza udžbenika *Likovna umjetnost 1* (Gordana Košćec Bousfield, Jasna Salamon, Mirjana Vučković)

U udžbeniku Gordane Košćec Bousfield, Jasne Salamon i Mirjane Vučković, *Likovna umjetnost 1: udžbenik likovne umjetnosti u prvom razredu srednje škole* (2019.), navodi se 18 primjera djela izvaneuropske umjetnosti koja pripadaju azijskoj (Južna Koreja, Japan, Irak), afričkoj (Egipat, Nigerija) te sjevernoameričkoj i južnoameričkoj umjetnosti (Brazil, Meksiko). Udžbenik je pisan prema smjernicama koje se nalaze u *Kurikulumu* (2019.) koji, kao što je ranije već spomenuto, nudi puno veću slobodu za izbor tema i sadržaja. Prema *Kurikulumu*, u prvoj srednjoškolskoj godini obrađuje se tematski koncept *Umjetnost i čovjek* te pod razradom učeničkih

¹⁴⁷ Natalija Stipetić Ćus, Zrinka Jurić Arnedovski, Blanka Petrincec Fulir, ElenZubek, *Likovna umjetnost 4: udžbenik iz likovne umjetnosti za 4. razred srednjih škola s četverogodišnjim programom*, Zagreb: Alfa d.d., 2014. str. 95.

¹⁴⁸ Isto., str. 96.

ishoda ove teme piše: »Učenik raspravlja o utjecajima vaneuropskih kultura na umjetnost 19. i 20. stoljeća.«¹⁴⁹

AZIJA		Broj likovnih primjera
Južna Koreja	<i>Parada ceremonije malih vjenčanih kumova Konfucijanske škole u Jeonju</i> (2017.); <i>Robot Andy Warhol</i> (Nam June Paik, 1994.)	2
Japan	<i>Duchampiana: Akt silazi niza stube</i> (Shigeo Kubota, 1976.)	1
Irak	<i>Ribolov – detalj asirskog reljefa iz Senaheribove palače</i> (oko 700. g. pr. Kr.); <i>Akadaska glinena pločica</i> (2200. g. pr. Kr.); <i>Gudea</i> (oko 2190. g. pr. Kr.)	3
AFRIKA		
Egipat	<i>Vrt – detalj zidne slike iz Rekhmireova groba</i> (18. dinastija); <i>Ekhnaton i Nefertiti prinose žrtvu Atonu</i> (1364. – 1347. g. pr. Kr.); <i>Reljef u grobu Khnumhotepa</i> (2450. g. pr. Kr.); <i>Pekarica</i> (oko 2400. g. pr. Kr.); <i>Nikara i njegova obitelj</i> (2455. – 2350. g. pr. Kr.); <i>Svećenica Imeret-Nebes</i> (oko 1800. g. pr. Kr.); <i>Dvorska dama</i> (14. st. pr. Kr.); <i>Princeza iz roda Amenofisa IV.</i> (1350. – 1300. g. pr. Kr.)	8
Nigerija	<i>Gospodin i gospođa Andrews bez glava</i> (Yinka Shonibare, 1998.)	1
Nepoznato	<i>Bušmanska djeca skaču</i> (Nat Farbman, 1947.)	1
SJEVERNA I JUŽNA AMERIKA		
Brazil	<i>Slike smeća</i> (Vik Muniz, 2008.)	1
Meksiko	<i>Oči sanjača na meksičkoj granici</i> (JR, 2017.)	1
UKUPNO		18

Sl. 10. Tablični prikaz analize brojnosti likovnih primjera izvaneuropske umjetnosti u udžbeniku *Likovna umjetnost 1* (Jasna Salamon i suradnice)

U udžbeniku *Likovna umjetnost 1* izvaneuropske umjetnosti ponekad su predstavljene kroz politički angažirana umjetnička djela. Primjerice, unutar poglavlja *Pogled na svijet*, pored prikaza performansa street art umjetnika JR-a se navodi: »Poziv na akciju nalazimo i u performansu suvremenog street art umjetnika JR-a. Mjesta ilegalnih prijelaza granice s Meksikom Sjedinjene Američke Države štite ogradama. S obje strane ograde umjetnik je postavio stol za blagovanje i na njemu golemu fotografiju očiju jednoga ilegalnog useljenika. Putem društvenih mreža pozvao je sve zainteresirane na piknik. Njihovim druženjem simbolično je ukinuo granicu i pokazao da umjetnost spaja ljude.«¹⁵⁰ Također, u udžbeniku su prikazana i ekološki angažirana djela poput projekta Vika Muniza *Slike smeća*. Tekst vezan u Munizovo djelo naglašava se njegovo

¹⁴⁹ Usp. Kurikulum nastavnog predmeta *Likovna kultura za osnovne škole i Likovna umjetnost za gimnazije*, Ministarstvo znanosti i obrazovanja, 2019., str. 6., https://skolazivot.hr/wpcontent/uploads/2020/06/LKLU_kurikulum.pdf (posljednji put pregledano 05.08.2020)

¹⁵⁰ Gordana Košćec Bousfield, Jasna Salamon, Mirjana Vučković, *Likovna umjetnost 1: udžbenik likovne umjetnosti u prvom razredu srednje škole*, Zagreb: Školska knjiga, 2019., str. 11.

uključivanje lokalne zajednice u svoje djel. Naime, on je fotografirao sakupljače otpada u Rio de Janeiru kojima je kasnije donirao novac zarađen prodajom tih fotografija:.¹⁵¹ Kroz takve primjere ovaj udžbenik donosi i propitkuje određene probleme suvremenog društva i kritički se postavlja prema njima

6. 11. Analiza udžbenika *Likovna umjetnost 2* (Jasna Salamon, Mirjana Vučković, Vesna Mišljenović)

U udžbeniku Jasne Salamon, Mirjane Vučković i Vesne Mišljenović, *Likovna umjetnost 2: udžbenik likovne umjetnosti u drugom razredu srednjih škola* (2020.), navodi se 27 primjera djela izvaneuropske umjetnosti koja pripadaju azijskoj (Japan, Izrael, Jordan, Irak, Tajvan, Singapur, UAE, Kina), afričkoj (Egipat, Nigerija), sjevernoameričkoj i južnoameričkoj (Brazil, Meksiko) te australskoj i oceanijskoj umjetnosti (Australija, Java). Prema Kurikulumu (2019.), glavna tema u drugom razredu je *Čovjek i prostor*. Unutar nje naglasak je na arhitekturi i urbanizmu, no nigdje se ne specificiraju točno određene kulture i narodi koje se moraju obraditi. Iz toga proizlazi sloboda u izboru umjetničkih primjera.

AZIJA		Broj likovnih primjera
Japan	<i>Osnovna škola Uto</i> (Kazuhiro Kojima, Kazuko Akamatsu, 2013.); <i>Carski ljetnikovac u Kyotu</i> (1620. – 1650.); <i>Nacionalni stadion u izgradnji</i> (Kengo Kuma); <i>Nacionalna dvorana Yoyogi</i> (Kenzo Tange, 1964.)	4
Izrael	<i>Habitat 67</i> (Moshe Safdie, 1967.)	1
Jordan	<i>Jerihon</i> (10. – 7. tis. pr. Kr.)	1
Irak	<i>Tlocrt grada Ura</i> ; <i>Detalj rekonstrukcije kuća u Uru</i> ; <i>Tlocrt Babilona</i> ; <i>Rekonstrukcija Istarinih dveri prema stanju iz 600. g. pr. Kr.</i> ; <i>Zigurat u Uru</i> (oko 2100. g. pr. Kr.)	5
Tajvan	<i>Agora Garden</i> (Vincent Callebaut, 2018.)	1
Singapur	<i>Umjetnička škola Nanyang</i> (CPG Consultants, 2006.)	1
UAE	<i>Rotirajući neboder</i> (David Fisher, 2008.)	1
Kina	<i>Staklena piramida</i> (Ming Pei, 1989.); <i>Zabranjeni grad</i>	2
AFRIKA		
Nigerija	<i>Pustinjska škola u Nigeriji</i>	1
Egipat	<i>Tlocrt Tebe</i> (2. tis. pr. Kr.); <i>Shematski prikaz kuće s vrtom i tlocrt radničkog naselja u Amarni</i> (1353. g. pr. Kr.); <i>Amonov hram u Luxoru</i> (1460. – 1354. g. pr. Kr.); <i>Hram kraljice Hatšepsut u Deir el-Bahariju</i> (1478. – 1458. g. pr. Kr.); <i>Hram Ramzesa II. u Abu Simbelu</i> (13. st. pr. Kr.)	5

¹⁵¹ Usp. isto.

SJEVERNA I JUŽNA AMERIKA		
Brazil	<i>Brasilia</i> (Lucio Costa I Oscar Niemeyer, 1960.); <i>Suite Vollard</i> (Bruno de Franco, 2001.)	2
Meksiko	<i>El Castillo</i> (9. – 11. st.)	1
AUSTRALIJA I OCEANIJA		
Australija	<i>Opera u Sidneyu</i> (Jorn Utzon, 1973.)	1
Java	<i>Borobodur</i> (750. – 850.)	1
UKUPNO		27

Sl. 11. Tablični prikaz analize brojnosti likovnih primjera izvaneuropske umjetnosti u udžbeniku *Likovna umjetnost 2* (Jasna Salamon i suradnice)

Udžbenik *Likovna umjetnost 2* donosi niz zanimljivih informacija o izvaneuropskim kulturama. Primjerice, unutar poglavlja *Arhitektura škole* nalazi se prikaz pustinjačke škole u Nigeriji pored kojeg se navodi: »Prostor afričke škole odredile su (ne)mogućnosti i vruća klima. Djeca sjede na prostirkama i prate nacionalni program obrazovanja na televizoru koji pogoni akumulator. Nizak strop, prilagođen mjerilu djece, I zidovi od propusnog pletera stvaraju intiman, prozračan i sjenovit ambijent. U ovoj školi nema izvanjskog nametanja discipline, ni autoritetom moći odraslih ni monumentalnošću građevine.«¹⁵² Ipak, ponekad udžbenik ne nudi više kulturoloških informacija tamo gdje bismo ih mogli očekivati. Primjerice, u poglavlju *Stare civilizacije*, spominju se mezopotamski gradovi Ur i Babilon, međutim, isključivo formalna obilježja njihove gradnje, njihovih ulica i utvrda, bez ulaženja u širi kulturološki kontekst, pa čak i bez geografskog određenja područja Mezopotamije.¹⁵³

6. 12. Analiza udžbenika *Likovna umjetnost 3* (Jasna Salamon, Vesna Mišljenović, Mirjana Vučković)

U udžbeniku Jasne Salamon, Vesne Mišljenović i Mirjane Vučković, *Likovna umjetnost 3: udžbenik likovne umjetnosti sa dodatnim digitalnim sadržajima u trećem razredu srednje škole* (2020.) navodi se 30 primjera djela izvaneuropske umjetnosti koja pripadaju azijskoj (Indija, Kina, Sirija, Japan, Iran, Jordan), afričkoj (Egipat, Gabon, Nigerija, Etiopija, Kambodža), sjevernoameričkoj i južnoameričkoj umjetnosti (Brazil, Gvatemala) te australskoj i oceanijskoj umjetnosti. Prema *Kurikulumu* (2019.), u trećim razredima obrađuje se tematski koncept *Umjetnost i tumačenje svijeta*. On uključuje raspravu o oblikovanju građevina koje potječu iz

¹⁵² Jasna Salamon, Mirjana Vučković, Vesna Mišljenović, *Likovna umjetnost 2: udžbenik likovne umjetnosti u drugom razredu srednjih škola*, Zagreb: Školska knjiga, 2020., str. 13.

¹⁵³ Usp. isto. str. 40.-43.

različiti religija i kultura¹⁵⁴ Također, u poglavlju *Povezanost s drugim predmetima i međupredmetnim temama* spominje se važnost uklanjanja predrasuda i poticanje želje za razumijevanjem drugih kultura¹⁵⁵

AZIJA		Broj likovnih primjera
Indija	<i>Statua jedinstva/Sardar Vallabhbhai Patel</i> (Ram Vanji Sutar, 2018.); <i>Dvorska scena s Budom</i> (865.); <i>Apsara devata</i> (11. st.); <i>Konark/Hram Sunca</i> (13. St.); <i>Hram Lotos</i> (Fariborz Sahba, 1986.); <i>Dokumentaristička fotografija iz New Delhija</i> (2006.)	6
Kina	<i>Uništavanje urne iz dinastije Han</i> (Ai Weiwei, 1995.); <i>Coca-Cola vaza</i> (Ai Weiwei, 2011.); <i>Nebeski hram</i> (15. st.); <i>Hram Fogong</i> (1056.)	4
Sirija	<i>Velika mošeja u Damasku</i> (8. – 9. st.)	1
Japan	<i>Crkva svjetlosti</i> (Tadao Ando, 1989.); <i>Željeznički kolodvor u Skopju</i> (Kenzo Tange, 1981.)	2
Iran	<i>Čaša iz Suze</i> (5. tis. pr. Kr.)	1
Jordan	<i>Pročelje špiljskog hrama Ad Deir</i> (4. st.)	1
AFRIKA		
Egipat	<i>Reljef boga Tota u Hramu Ramzesa II.</i> (1300. g. pr. Kr.); <i>Pogrebni kompleks kralja Djoseera u Sakkari</i> (27. st. pr. Kr.); <i>Kanopa iz Tutankamonovog groba</i> (14. st. pr. Kr.); <i>Sennedjem – Balzamiranje u grobnici Setija I.</i> (13. st. pr. Kr.); <i>Piramide u Gizi</i> (26. st. pr. Kr.); <i>Portret žene</i> (2. st.)	6
Gabon	<i>Relikvijar plemena Kota</i> (19. st.)	1
Nigerija	<i>Američka knjižnica</i> (Yinka Shonibare, 2018.)	1
Etiopija	<i>Crkva sv. Jurja u Lalibeli</i> (12. – 13. st.)	1
Kambodža	<i>Angkor Wat</i> (1113. – 1150.)	1
Nepoznato	<i>Afrička plemenska maska</i>	1
SJEVERNA I JUŽNA AMERIKA		
Brazil	<i>Metachrome</i> (Vik Muniz, 2016.)	1
Gvatemala	<i>Topografski zemljovid drevnog grada Maja</i>	1
AUSTRALIJA I OCEANIJA		

¹⁵⁴ Usp. str. 87.

¹⁵⁵ Usp. str. 99.

Papua Nova Gvineja	<i>Kulna ili muška kuća; Unutrašnjost tradicijske kulne kuće s obrednim panoima</i>	2
UKUPNO		30

Sl. 12. Tablični prikaz analize brojnosti likovnih primjera izvaneuropske umjetnosti u udžbeniku *Likovna umjetnost 3* (Jasna Salamon i suradnice)

U udžbeniku *Likovna umjetnost 3* nalazi se nekoliko tematski zanimljivih poglavlja od kojih bih izdvojio poglavlje *Hramovi izvaneuropskih kultura* u kojem se na kvalitetan način opisuju primjeri veličanstvenih hramova Azije i Afrike. Neki od njih su: *Ad Deir* (Jordan, 4. st.), Crkva sv. Jurja u Lalibeli (Etiopija, 12 – 13.st.), *Angkor Wat* (Kambodža, 1113. - 1150.), *Konark/Hram Sunca* (Indija, 13. st.), *Hram Lotos* (Indija, 1986.), *Torri šintositičkog hrama* (Japan, 19. st.), *Nebeski hram* (Kina, 15. st.), *Hram Fogong* (Kina, 1056.), *Velika mošeja u Damasku* (Sirija, 8. - 9. st.).¹⁵⁶ Također, uz kineske i japanske hramove iznosi se objašnjenje njihovog specifičnog načina gradnjem: »Drvena konstrukcija kineskih i japanskih građevina, a osobito krovova, vrlo je složena. Tehnički postupak kojim se vezane drvene grede naziva se spoj na utor i pero. Razrađeni oblici podupirača streha nastaju od gusto slaganih i križanih greda na ispust tvoreći stupnjevane konzole koje podržavaju strehu. Lomljene plohe krovova i streha, izrezbareni vrhovi greda, keramički cjevasti crijep i skulpture na sljemenu – sve obojeno živim bojama – ostavljaju snažan dojam dinamičnosti.«¹⁵⁷ Također, pod poglavljem *Kult ranih naroda* navodi se indijanski totem te se detaljnije opisuje njegova uloga u društvu: »Ekspresivno, izobličeno lice djeluje zastrašujuće jer je njegova funkcija tjeranje moćnih sila. Totemski stup poistovjećuje se s glavom kućanstva i postaje nositeljem obiteljske legende.«¹⁵⁸ U svim ostalim poglavljima ovog udžbenika na kvalitetan način se govori o neeuropskim kulturama te se uz formalna obilježja djela piše i o njihovoj funkciji i ulozi u društvu.

6. 13. Analiza udžbenika *Umjetnost i čovjek* (Blanka Petrincec Fulir, Natalija Stipetić Ćus)

U udžbeniku Blanke Petrincec Fulir i Natalije Stipetić Ćus, *Umjetnost i čovjek: udžbenik iz likovne umjetnosti za prvi razred gimnazije* (2019.) navodi se 9 primjera djela izvaneuropske umjetnosti koja pripadaju azijskoj (Japan, Irak, Južna Koreja) i afričkoj umjetnosti (Egipat). Prema

¹⁵⁶ Usp. Jasna Salamon, Vesna Mišljenović, Mirjana Vučković, *Likovna umjetnost 3: udžbenik likovne umjetnosti sa dodatnim digitalnim sadržajima u trećem razredu srednje škole*, Zagreb: Školska knjiga, 2020.b, str. 34.-37.

¹⁵⁷ Isto, str. 36.

¹⁵⁸ Salamon Jasna Salamon, Vesna Mišljenović, Mirjana Vučković, *Likovna umjetnost 3: udžbenik likovne umjetnosti sa dodatnim digitalnim sadržajima u trećem razredu srednje škole*, Zagreb: Školska knjiga, 2020., str. 13.

Kurikulumu, u prvoj srednjoškolskoj godini obrađuje se tematski koncept *Umjetnost i čovjek* te se od učenika očekuje da mogu raspravljati o utjecaju izvaneuropskih kultura na umjetnost 19. i 20. stoljeća.¹⁵⁹

AZIJA		Broj likovnih primjera
Japan	<i>Cut piece</i> (Yoko Ono, 1964.)	1
Irak	<i>Ranjena lavica</i> (645. – 635. g. pr. Kr.)	1
Južna Koreja	<i>Voltaire</i> (Nam June Paik, 1989.)	1
AFRIKA		
Egipat	<i>Prikaz lova u grobnici Nebamuna</i> (18. dinastija); <i>Zidna slika u grobu Sen Nedema</i> (13. st. pr. Kr.); <i>Ehnaton I Nefertiti</i> (1350. g. pr. Kr.); <i>Ehnaton</i> (1350. G. pr. Kr.); <i>Ramzes II. - pročelje hrama u Abu Simbelu</i> (1292. – 1295.); <i>Tutankamonova zlatna maska</i> (oko 1327. g. pr. Kr.)	6
UKUPNO		9

Sl. 13. Tablični prikaz analize brojnosti likovnih primjera izvaneuropske umjetnosti u udžbeniku *Umjetnost i čovjek* (Blanka Petrinec Fulir, Natalija Stipetić Čus)

U udžbeniku *Umjetnost i čovjek* izvaneuropske kulture se spominju u obliku kratkih natuknica koje prate tekst. Primjerice, unutar poglavlja *Odnos prema plohi* spominje se egipatsko slikarstvo: »Egipatsko slikarstvo vezano je isključivo za plohu, dakle za visinu i širinu. Plošno shvaćanje upravlja i odnosom prema motivu: ljudski likovi predloženi su prema kanonu prikazivanja koji svaki dio tijela predstavlja tako da se izbjegne prostorno skraćenje.«¹⁶⁰ Ponekad udžbenik nudi više informacija o određenoj kulturi, primjerice o mezopotamskoj unutar poglavlja *Analiza skulpture*, pored prikaza *Ranjene lavice* (645. – 635. g. pr. Kr.) u obliku kratke bilješke u kojoj se spominju narodi koji su živjeli na tom području (Sumerani, Akađani, Babilonci, Asirci i Perzijanci), jačanje Asiraca u 13. st. pr. Kr. te gradovi koje su Asirci izgradili (Nimrud, Korsabad, Niniva).¹⁶¹

¹⁵⁹ Usp. *Kurikulum nastavnog predmeta Likovna kultura za osnovne škole i Likovna umjetnost za gimnazije*, Ministarstvo znanosti i obrazovanja, 2019., str. 6., https://skolazavot.hr/wpcontent/uploads/2020/06/LKLU_kurikulum.pdf (posljednji put pregledano 05.08.2020)

¹⁶⁰ Blanka Petrinec Fulir, Natalija Stipetić Čus, *Umjetnost i čovjek: udžbenik iz likovne umjetnosti za prvi razred gimnazije*, Zagreb: Alfa d.d., 2019., str. 18.

¹⁶¹ Isto. str. 50.

6. 14. Udžbenici bez likovnih primjera izvaneuropske umjetnosti

U sljedećim analiziranim udžbenicima ne navodi se niti jedan primjer djela izvaneuropske umjetnosti: udžbenici *Stilovi, razdoblja, život 2. Od romanike do secesije: udžbenik za 3. razred gimnazije* (2009.)¹⁶² i *Stilovi, razdoblja, život 3. Umjetnost i vizualna kultura 20. stoljeća.: udžbenik za 4. razred gimnazije* (2004.)¹⁶³ Radovana Ivančevića te udžbenik *Likovna umjetnost 3: udžbenik iz likovne umjetnosti za 3. razred srednjih škola s četverogodišnjim programom* (2014.)¹⁶⁴ autorica Natalije Stipetić Ćus, Zrinke Jurić Arnedovski, Blanke Petrincec Fulir i Elen Zubek.

6. 15. Rezultati analize udžbenika

Među analiziranim udžbenicima Likovne umjetnosti, izvaneuropski primjeri umjetničkih djela najzastupljeniji su u udžbeniku *Likovna umjetnost 2* (Stipetić Ćus i suradnici) iz 2014. godine, u kojemu se navode 62 primjera. Njega slijedi istoimeni udžbenik Jadranke Damjanov iz 2015. u kojemu se nalazi 49 primjera te novi udžbenik *Likovna umjetnost 3* (Jasna Salamon i suradnici) iz 2020. s 30 primjera izvaneuropskih umjetničkih djela. Izvaneuropske umjetnosti nisu zastupljene niti jednim primjerom u udžbenicima Radovana Ivančevića *Stilovi, razdoblja, život 2* (2009.) i *Stilovi, razdoblja, život 3* (2004.) te u udžbeniku *Likovna umjetnost 3* (Stipetić Ćus i suradnici) iz 2014. godine. Stil i količina pisanja o izvaneuropskim kulturama u starim i novim udžbenicima su različiti i to prvenstveno zbog potpuno suprotne organizacije udžbenika. Naime, stari udžbenici su organizirani na tradicionalan kronološki način dok su novi udžbenici organizirani tematski. U novim udžbenicima postoje poglavlja poput *Stare civilizacije, Hram, Bazilika i Džamija, Kult ranih naroda, Kult mrtvih, Hramovi izvaneuropskih kultura* u kojima je naglasak na izvaneuropskoj kulturi dok u starim udžbenicima određene kulture imaju svoja zasebna poglavlja (*Egipatska umjetnost, Mezopotamska umjetnost, Islamska umjetnost*). Naravno, ne smijemo smetnuti s uma da te razlike prvenstveno uvjetuju dokumenti prema kojima su udžbenici pisani – *Nastavni plan i program* (1994.) te *Kurikulum* (2019.). Te razlike se primarno iskazuju u kronološkoj, odnosno tematskoj strukturi sadržaja. Različiti autori udžbenika pristupaju

¹⁶² Usp. Radovan Ivančević, *Stilovi, razdoblja, život 2. Od romanike do secesije: udžbenik za 3. razred gimnazije*, Zagreb: Profil, 2009.

¹⁶³ Usp. Radovan Ivančević, *Stilovi, razdoblja, život 3. Umjetnost i vizualna kultura 20. stoljeća.: udžbenik za 4. razred gimnazije*, Zagreb: Profil International, 2004.

¹⁶⁴ Usp. Natalija Stipetić Ćus, Zrinke Jurić Arnedovski, Blanka Petrincec Fulir, Elen Zubek, *Likovna umjetnost 3: udžbenik iz likovne umjetnosti za 3. razred srednjih škola s četverogodišnjim programom*, Zagreb: Alfa d.d., 2014.c

temama na različite načine pa tako neki dublje zadiru u kulturološki kontekst, a neki se zadržavaju samo na formalnim odrednicama umjetničkog djela.

SREDNJOŠKOLSKI UDŽBENICI LIKOVNE UMJETNOSTI	Broj likovnih primjera
Natalija Stipetić Čus, Zrinka Jurić Arnedovski, Blanka Petrincec Fulir, Elen Zubek, <i>Likovna umjetnost 2: udžbenik iz likovne umjetnosti za 2. razred srednjih škola s četverogodišnjim programom</i> , Zagreb: Alfa d.d., 2014.	62
Jadranka Damjanov, <i>Likovna umjetnost 2. Povijesni pregled: udžbenik za 2. razred gimnazije, strukovne i umjetničke škole</i> , Zagreb: Školska knjiga, 2015.	49
Jasna Salamon, Vesna Mišljenović, Mirjana Vučković, <i>Likovna umjetnost 3: udžbenik likovne umjetnosti sa dodatnim digitalnim sadržajima u trećem razredu srednje škole</i> , Zagreb: Školska knjiga, 2020.	30
Radovan Ivančević, <i>Stilovi, razdoblja, život 1. Od paleolitika do predromanike: udžbenik za 2. razred gimnazije</i> , Zagreb: Profil, 2009.a	28
Jasna Salamon, Mirjana Vučković, Vesna Mišljenović, <i>Likovna umjetnost 2: udžbenik likovne umjetnosti u drugom razredu srednjih škola (2020.)</i>	27
Gordana Košćec Bousfield, Jasna Salamon, Mirjana Vučković, <i>Likovna umjetnost 1: udžbenik likovne umjetnosti u prvom razredu srednje škole</i> , Zagreb: Školska knjiga, 2019.	18
Natalija Stipetić Čus, Zrinka Jurić Arnedovski, Blanka Petrincec Fulir, Elen Zubek, <i>Likovna umjetnost 1: udžbenik iz likovne umjetnosti za 1. razred srednjih škola s dvogodišnjim i četverogodišnjim programom</i> , Zagreb: Alfa d.d., 2014.	15
Natalija Stipetić Čus, Zrinka Jurić Arnedovski, Blanka Petrincec Fulir, Elen Zubek, <i>Likovna umjetnost 4: udžbenik iz likovne umjetnosti za 4. razred srednjih škola s četverogodišnjim programom</i> , Zagreb: Alfa d.d., 2014.	15
Jadranka Damjanov, <i>Likovna umjetnost 3. Povijesni pregled: udžbenik za 3. razred gimnazije, strukovne i umjetničke škole</i> , Zagreb: Školska knjiga, 2015.	13
Radovan Ivančević, <i>Likovni govor. Uvod u svijet likovnih umjetnosti: udžbenik za 1. razred gimnazije</i> , Zagreb: Profil, 1997.	11
Jadranka Damjanov, <i>Likovna umjetnost 1. Uvod: udžbenik za 1. razred gimnazije, srednje strukovne i umjetničke škole</i> , Zagreb: Školska knjiga, 2014.	9
Blanka Petrincec Fulir, Natalija Stipetić Čus, <i>Umjetnost i čovjek: udžbenik iz likovne umjetnosti za prvi razred gimnazije</i> , Zagreb: Alfa d.d., 2019.	9
Jadranka Damjanov, <i>Likovna umjetnost 4. Moderna i suvremena umjetnost: udžbenik za 4. razred gimnazije, srednje strukovne i umjetničke škole</i> , Zagreb: Školska knjiga, 2015.	2
Natalija Stipetić Čus, Zrinka Jurić Arnedovski, Blanka Petrincec Fulir, Elen Zubek, <i>Likovna umjetnost 3: udžbenik iz likovne umjetnosti za 3. razred srednjih škola s četverogodišnjim programom</i> , Zagreb: Alfa d.d., 2014.	0
Radovan Ivančević, <i>Stilovi, razdoblja, život 2. Od romanike do secesije: udžbenik za 3. razred gimnazije</i> , Zagreb: Profil, 2009.	0
Radovan Ivančević, <i>Stilovi, razdoblja, život 3. Umjetnost i vizualna kultura 20. stoljeća.: udžbenik za 4. razred gimnazije</i> , Zagreb: Profil International, 2004.	0

Sl. 14. Tablični prikaz analize brojnosti likovnih primjera izvaneuropske umjetnosti u srednjoškolskim udžbenicima Likovne umjetnosti

7. Zaključak

Promicanje multikulturalizma u obrazovanju danas je nužno jer nove generacije učenika odrastaju u svijetu koji proživljava globalizaciju u punom zamahu i u kojemu se susreti s drugim kulturama lako ostvaruju putem interneta ili kroz učenička i studentska putovanja. Stoga bi obrazovanje trebalo više stavljati naglasak na učenje o Drugima kako bi se među učenicima razvila sposobnost empatije i tolerancije te kako bi oni izrasli u zrele ljude koji su sposobni poštivati, shvaćati i cijeniti druge kulture i njihove vrijednosti bez predrasuda i diskriminacije. Da bismo u potpunosti shvatili multikulturalizam i o njemu raspravljali, prvo trebamo odrediti značenje pojma kulture koja se nalazi u njegovom korijenu. Naime, kultura se može definirati kroz tri značenja: prosvjetiteljsko (civiliziranost i intelektualna dostignuća), nacionalno (obilježja jednog naroda) i interkulturalno (univerzalno značenje). Ono što je zajedničko svim značenjima i pojmovima izraslim iz pojma kulture je njihovo referiranje na odnose među ljudima i ostalim živim bićima. U tim odnosima uvijek netko ili više njih zauzimaju poziciju Drugog ili vanjskog identiteta koji stoji nasuprot našem osobnom identitetu. Jedan od ciljeva promicanjem multikulturalizma u obrazovanju je brisanje stereotipa i predrasuda prema Drugima. Nadalje, multikulturalizam treba znati razlikovati od pojmova kulturnog pluralizma i interkulturalizma. Kulturni pluralizam je nastao kao negacija pojma melting pota te se odnosi na suživot različitih kultura u kojem svaka kultura zadržava svoja obilježja i tradicije. Multikulturalizam se temelji na prihvaćanju kulturnog pluralizma i na shvaćanju po kojem se druge kulture ne procjenjuju prema kriterijima vlastite kulture. Interkulturalizam je, za razliku od multikulturalizma, aktivan i on podrazumijeva komunikaciju, odnosno interkulturalni dijalog između različitih kultura. Ipak, treba imati na umu da se pojmovi multikulturalizam i interkulturalizam često u raspravama koriste kao sinonimi. Interkulturalno obrazovanje vuče korijene iz 70-ih godina 20. stoljeća kada ono nastaje kao odgovor na povećane migracije zbog kojih nastaje potreba za obrazovanjem migranata, odnosno njihove djece. U Hrvatskoj se interkulturalno obrazovanje javlja 80-ih godina prošlog stoljeća, no tek od osamostaljenja u 1990-ima ono se kreće jače razvijati, iako u početku sporo, ali kasnije s vremenom sve brže. Postoje četiri pristupa interkulturalnom obrazovanju: kontribucijski, aditivni, transformacijski i aktivni socijalni pristup. Također, postoje nastavničke aktivnosti i metode kojima se promiče multikulturalizam u obrazovanju: suradničko učenje, aktivno učenje i diskusija. U istraživačkome dijelu rada analizirao sam *Nastavni plan i program* (1994.), *Nacionalni okvirni kurikulum* (2011.) te *Kurikulumu nastavnog predmeta Likovna kultura za osnovne škole i Likovna umjetnost za gimnazije* (2019.). Također, analizirao sam 16 srednjoškolskih udžbenika Likovne

umjetnosti. Rezultati analize pokazali su da se najviše primjera izvaneuropske umjetnosti nalazi u udžbeniku Natalije Stipetić Ćus, Zrinke Jurić Arnedovski, Blanke Petrinc Fulir i Elen Zubek – *Likovna umjetnost 2* (2014). Ukupno gledano, u udžbenicima najzastupljeniji kontinent po broju izvaneuropskih umjetničkih primjera je Azija, a najzastupljenija država je Egipat. Osim samih primjera izvaneuropskih umjetničkih djela, analizirao sam i pristup sadržaju prema drugim kulturama u udžbenicima. Stari udžbenici puno više teksta posvećuju izvaneuropskim umjetnostima, ali to prvenstveno proizlazi iz njihove kronološke strukturiranosti u kojoj unutar određenih poglavlja zasebno obrađuju neke izvaneuropske kulture poput egipatske ili mezopotamske. Novi udžbenici donose neke primjere izvaneuropske umjetnosti koji se ne spominju u starijim udžbenicima poput Crkve sv. Jurja u Lalibeli ili Angkor Wata, no zbog svoje tematske organizacije ne donose dublji kontekstualni prikaz kulture iz koje djela potječu. Ipak, s obzirom na velike promjene koje je donio *Kurikulum* (2019.), prvenstveno veliku slobodu u izboru sadržaja, za očekivati je da će se multikulturalnost u nastavi Likovne umjetnosti promicati u većoj mjeri no što je do sada bio slučaj.

8. Popis literature

1. Marija Bartulović, Barbara Kušević, *Što je interkulturno obrazovanje? Priručnik za nastavnike i druge znatiželjnike*, Zagreb: Centar za mirovne studije, 2016.
2. Joni Boyd Acuff, »“How Will You Do This?“ Infusing Multiculturalism Throughout Art Teacher Education Programs«, u: *Journal of Cultural Research in Art Education*, Vol. 30 (2012/13.)
3. Jadranka Damjanov, *Likovna umjetnost 1. Uvod: udžbenik za 1. razred gimnazije, srednje strukovne i umjetničke škole*, Zagreb: Školska knjiga, 2014.
4. Jadranka Damjanov, *Likovna umjetnost 2. Povijesni pregled: udžbenik za 2. razred gimnazije, strukovne i umjetničke škole*, Zagreb: Školska knjiga, 2015.a
5. Jadranka Damjanov, *Likovna umjetnost 3. Povijesni pregled: udžbenik za 3. razred gimnazije, strukovne i umjetničke škole*, Zagreb: Školska knjiga, 2015.b
6. Jadranka Damjanov, *Likovna umjetnost 4. Moderna i suvremena umjetnost: udžbenik za 4. razred gimnazije, srednje strukovne i umjetničke škole*, Zagreb: Školska knjiga, 2015.c
7. Nadežda Čaćinović, *Kultura i civilizacija: što nas čini ljudima ili o procesu proizvodnje značenja i njegovim granicama*, Zagreb: Školska knjiga, 2012.
8. Radovan Ivančević, *Likovni govor. Uvod u svijet likovnih umjetnosti: udžbenik za 1. razred gimnazije*, Zagreb: Profil, 1997.
9. Radovan Ivančević, *Stilovi, razdoblja, život 1. Od paleolitika do predromanike: udžbenik za 2. razred gimnazije*, Zagreb: Profil, 2009.a
10. Radovan Ivančević, *Stilovi, razdoblja, život 2. Od romanike do secesije: udžbenik za 3. razred gimnazije*, Zagreb: Profil, 2009.b
11. Radovan Ivančević, *Stilovi, razdoblja, život 3. Umjetnost i vizualna kultura 20. stoljeća.: udžbenik za 4. razred gimnazije*, Zagreb: Profil International, 2004.
12. Ranka Jeknić, »Multikulturalizam, interkulturalizam i interkulturalni dijalog u kontekstu europskih integracija«, u: *Zbornik radova: II Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina i euroatlantske integracije - Trenutni izazovi i perspektive*, Godina 2/ Broj 2, Tom II, (Bihać, Bosna i Hercegovina, 7. - 8. 05. 2014), Bihać: Pravni fakultet Univerziteta u Bihaću, Centar za društvena istraživanja Internacionalnog Burč univerziteta, 2014.
13. Ranka Jeknić, »Vjeran Katunarić: Lica kulture, Antibarbarus, Zagreb 2007., 473. str.«, u: *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 45 (4), 2008.
14. Vjeran Katunarić, *Lica kulture*, Zagreb: Antibarbarus, 2007.

15. Vjeran Katunarić, »Tri lica kulture«, u: *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, Vol. 5, No. 5-6. (25-26), 1996.
16. Wanda B. Knight, »Using Contemporary Art to Challenge Cultural Values, Beliefs, and Assumptions«, u: *Art Education*, 59 (4), (2006.)
17. Steven M. Leuthold, *Cross-Cultural Issues in Art. Frames for understanding*, Taylor & Francis e-Library, 2011.
18. Milan Mesić, »Da li multikulturalizam tali američki „kotao za taljenje“?«, u: *Revija za sociologiju* 29 (3-4), (1998.)
19. Milan Mesić, *Multikulturalizam: društveni i teorijski izazovi*, Zagreb: Školska knjiga, 2006.
20. Anđelko Milardović, *Stranac i društvo: fenomenologija stranca i ksenofobije*, Zagreb: Pan liber, 2013.
21. Marino Ninčević, »Interkulturalizam u odgoju i obrazovanju: Drugi kao polazište«, u: *Nova prisutnost* 7 (1), (2009.)
22. Josip Oslić, »Etika Drugoga u Emmanuela Levinasa«, u: *Bogoslovska smotra*, 71 (1), (2001.)
23. Vlatko Previšić, Koraljka Posavec, »Hrvatske interkulturalno-obrazovno retrospektive«, u: *Pedagogijska istraživanja*, 11 (2), (2014.)
24. Vlatko Previšić, »Multi- i interkulturalizam kao odgojni pluralizam«, u: *Pluralizam u odgoju i školstvu*, (ur.) Milan Matijević, Marko Pranjić, Vlatko Previšić, Zagreb: Katehetski salezijanski centar, 1994.
25. Saša Puzić, *Interkulturalizam u posttradicionalnom društvu*, magistarski rad, Zagreb: Odsjek za sociologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2003.
26. Saša Puzić, »Multikulturalizam i izazovi posttradicionalne pluralizacije«, u: *Politička misao*, Vol. XLI (4), (2004.)
27. Dianne Rocheleau, Padini Nirmal, »Culture«, u: Joni Adamson, William A. Gleason, David N. Pellow, *Keywords for Environmental Studies*, NYU Press, 2016.
28. Marija Sablić, *Interkulturalizam u nastavi*, Zagreb: Naklada Ljevak, 2014.
29. Andrea Semprini, *Multikulturalizam*, Beograd: Clio, 2004. [2. izdanje; prvo izdanje 1997.]
30. Joanne E. Sowell, »A Cross-Cultural Approach«, u: *Art Journal*, Vol. 54 (3), (1995.)
31. Natalija Stipetić Čus, Zrinka Jurić Arnedovski, Blanka Petrincec Fulir, Elen Zubek, *Likovna umjetnost 1: udžbenik iz likovne umjetnosti za 1. razred srednjih škola s dvogodišnjim i četverogodišnjim programom*, Zagreb: Alfa d.d., 2014.a

32. Natalija Stipetić Ćus, Zrinka Jurić Arnedovski, Blanka Petrincec Fulir, Elen Zubek, *Likovna umjetnost 2: udžbenik iz likovne umjetnosti za 2. razred srednjih škola s četverogodišnjim programom*, Zagreb: Alfa d.d., 2014.b
33. Natalija Stipetić Ćus, Zrinka Jurić Arnedovski, Blanka Petrincec Fulir, Elen Zubek, *Likovna umjetnost 3: udžbenik iz likovne umjetnosti za 3. razred srednjih škola s četverogodišnjim programom*, Zagreb: Alfa d.d., 2014.c
34. Natalija Stipetić Ćus, Zrinka Jurić Arnedovski, Blanka Petrincec Fulir, Elen Zubek, *Likovna umjetnost 4: udžbenik iz likovne umjetnosti za 4. razred srednjih škola s četverogodišnjim programom*, Zagreb: Alfa d.d., 2014.d
35. Lino Veljak, »Multikulturalizam nasuprot fundamentalizma«, u: *Filozofska istraživanja*, 37 (2), (2017.)
36. Angene H. Wilson, »Cross-Cultural Experiential Learning for Teachers«, u: *Theory Into Practice*, Vol. 26., (1987.)
37. Amzi Zimberi, *Slobodno vrijeme kao čimbenik interkulturalnog odgoja*, doktorska disertacija, Zagreb: Odsjek za pedagogiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1998.
38. Ante Žužul, *Interkulturalne odrednice oblikovanja udžbenika*, doktorski rad, Zagreb: Odsjek za pedagogiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2011.

Korišteni internetski izvori

1. Blanka Petrincec Fulir, Natalija Stipetić Ćus, *Umjetnost i čovjek: udžbenik iz likovne umjetnosti za prvi razred gimnazije*, Zagreb: Alfa d.d., 2019.,
https://www.mozaweb.com/hr/course.php?cmd=single_book&bid=HR-ALFA-LIK1-0457
(posljednji put pregledano 05.08.2020.)
2. Countries of the world, <https://www.countries-of-the-world.com/countries-of-north-america.html>
3. Gordana Košćec Bousfield, Jasna Salamon, Mirjana Vučković, *Likovna umjetnost 1: udžbenik likovne umjetnosti u prvom razredu srednje škole*, Zagreb: Školska knjiga, 2019.,
https://www.mozaweb.com/hr/course.php?cmd=single_book&bid=HR-SKOL-LUMJ1-2292 (posljednji put pregledano 05.08.2020.)

4. Interkulturalizam. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020., <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=27631> (posljednji put pregledano 11.01.2021.)
5. Jasna Salamon, Mirjana Vučković, Vesna Mišljenović, *Likovna umjetnost 2: udžbenik likovne umjetnosti u drugom razredu srednjih škola*, Zagreb: Školska knjiga, 2020.a, https://www.mozaweb.com/hr/course.php?cmd=single_book&bid=HR-SKOL-LIK2F-2316 (posljednji put pregledano 05.08.2020.)
6. Jasna Salamon, Vesna Mišljenović, Mirjana Vučković, *Likovna umjetnost 3: udžbenik likovne umjetnosti sa dodatnim digitalnim sadržajima u trećem razredu srednje škole*, Zagreb: Školska knjiga, 2020.b, https://www.mozaweb.com/hr/course.php?cmd=single_book&bid=HR-SKOL-LIK3F-2369 (posljednji put pregledano 05.08.2020.)
7. Kulturni pluralizam. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020., <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=34577> (posljednji put pregledano 11.01.2021.)
8. *Kurikulum nastavnog predmeta Likovna kultura za osnovne škole i Likovna umjetnost za gimnazije*, Ministarstvo znanosti i obrazovanja, 2019., https://skolazazivot.hr/wp-content/uploads/2020/06/LKLU_kurikulum.pdf (posljednji put pregledano 05.08.2020.)
9. Multikulturalizam. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020., <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=42380> (posljednji put pregledano 11.01.2021.)
10. *Nacionalni okvirni kurikulum za predškolski odgoj i obrazovanje te opće obvezno i srednjoškolsko obrazovanje*, Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa, 2011., http://mzos.hr/datoteke/Nacionalni_okvirni_kurikulum.pdf (posljednji put pregledano 05.08.2020.)
11. *Nastavni plan i program: Likovna umjetnost*, Glasnik Ministarstva kulture i provjete, 1994., http://dokumenti.ncvvo.hr/Nastavni_plan/gimnazije/obvezni/likovni.pdf (posljednji put pregledano 13.11.2020.)
12. Nastavni program, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=43061>
13. Odsjek za povijesti umjetnosti Filozofskog fakultete Sveučilišta u Zagrebu http://povum.ffzg.unizg.hr/?page_id=43 (posljednji put pregledano 05.08.2020.)
14. *White Paper on Intercultural Dialogue: „Living Together As Equals in Dignity“*, Council of Europe Ministers of Foreign Affairs, 2008.

https://www.coe.int/t/dg4/intercultural/source/white%20paper_final_revised_en.pdf

(posljednji put pregledano 05.08.2020.)

15. *World population review*, <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/most-diverse-countries> (posljednji put pregledano 05.08.2020.)

9. Summary

The first part of this work deals with the theoretical definition of the concepts of culture, Others, cultural pluralism, multiculturalism, interculturalism and intercultural education. Special attention is paid to intercultural education, its development in the world and in Croatia, its goals, programs, tasks, methods and approaches. The second part of the work analyzes the multicultural nature of high school program, curricula and textbooks. The curricula from 1994., 2011., 2019. and 16 high school art history books were analyzed.. The curricula explored the number of mentions of multicultural concepts, and the books explored the number of non-European examples of works of art and the style of writing about non-European cultures. All non-European works from all art history books are recorded and the results are clearly presented in tables and compared with each other.

Key words: *culture, multiculturalism cultural pluralism, multiculturalism, interculturalism, intercultural education, curriculum, Visual Arts*